

Revisiting the Origins of Stamp Seal Tradition in the Susa A Period: The Role and Influence of Zagros Traditions in the Administrative Developments of the Susiana Lowlands in the Late Fifth Millennium BCE

Rouhollah Yousefi Zoshk¹, Khalil-Ollah Beik-Mohammadi², Hassan Afshari Salaki³, Donya Etemadifar⁴

1. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Human Science, Varamin-Pishva Branch, Islamic Azad University, Varamin, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, University of Mazandaran, Babolsar, Iran (Corresponding Author). *Email:* k.beikmohammadi@umz.ac.ir
3. Ph.D. Candidate of Prehistoric Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Human Science, University of Tehran, Tehran, Iran.
4. Ph.D. Candidate of Prehistoric Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Human Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Article Info

 <https://doi.org/10.22034/Athar.1997>

Pp: 7 - 32

Article Type:

Research Article

Article History:

Received: 2025/05/08

Revised: 2025/07/02

Accepted: 2025/07/05

Use your device to scan and read the article online

Athar Journal

Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:

Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: <https://athar.richt.ir/>

Abstract

This article revisits the origins of the stamp seal tradition during the Susa A period, with a particular focus on its potential antecedents in the highland regions of the Central Zagros. While the culture of Susa A (late fifth to early fourth millennium BCE) has often been examined within the historical context of the Susiana lowlands, this study underscores the significant role of highland traditions, especially regarding stamp seals. Through a comparative analysis of designs and motifs from prominent highland sites alongside those from Susa, the research identifies formal and iconographic continuities suggesting either a highland origin or a strong interregional relationship. The shared presence of composite structures, anthropomorphic and zoomorphic themes, and distinctive stylistic traits supports the argument that the Susa A stamp seal tradition emerged not exclusively from an indigenous Susiana lowland culture, but from a broader sphere of cultural and artistic interaction with the Zagros highlands. This perspective reshapes the understanding of cultural dynamics in southwestern Iran and challenges prevailing models that emphasize innovation or cultural diffusion primarily from the Susiana lowlands.

Keywords: Stamp Seal Tradition, Susa A, Zagros, Susiana, Highlands, Administrative Developments.

Citations: Yousefi Zoshk, R., Beik-Mohammadi, Kh., Afshari, H. & Etemadifar, D., (2025). "Revisiting the Origins of Stamp Seal Tradition in the Susa A Period: The Role and Influence of Zagros Traditions in the Administrative Developments of the Susiana Lowlands in the Late Fifth Millennium BCE". *Athar*, 46(109): 7-32. <https://doi.org/10.22034/Athar.1997>

Homepage of this Article: <http://athar.richt.ir/article-2-1997-en.html>

© The Author(s)

Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

Susa ranks among the world's oldest continuously inhabited sites. Despite more than a century of archaeological excavations, particularly those conducted by French missions in the late 19th and early 20th centuries questions about its earliest developmental stages persist. The Susa A period marks a transformative cultural phase in southwest Iran, characterized by distinctive pottery types, specialized administrative techniques, and a rich repertoire of stamp seals. Traditional scholarship has often interpreted the seal tradition of this period as a lowland phenomenon, either emerging indigenously within Susiana or shaped by Mesopotamian traditions. This article challenges that prevailing narrative by presenting evidence of technological and stylistic parallels with the highland regions of the Central Zagros, long regarded in historical discourse as peripheral.

This study adopts a comparative approach grounded in cultural transfer theory, interregional interaction models, and frontier dynamics. Rather than adhering to the conventional one directional, diffusionist perspective that positions the lowlands as the sole center of innovation, it embraces a network model in which highland societies function as active agents in shaping shared cultural symbols and administrative technologies. Methodologically, the research operates on three analytical levels: 1. Form and Style Analysis – Comparative examination of stamp seals from Susa A and key highland sites, assessing shape, dimensions, image composition, engraving techniques, tool mark signatures, and stylistic tendencies ranging from abstraction to naturalism. 2. Iconographic Classification – Detailed categorization and analysis of motifs, including animal figures (quadrupeds, composite creatures, birds), anthropomorphic forms (depicted clothed or nude, solitary or in groups), geometric fillers, and symbolic elements such as abstract signs and rosettes. Special attention is given to narrative scenes, animal combat, human–animal interaction potentially imbued with mythological significance. 3. Network Reconstruction – Integration of stylistic and technical data to trace artisan mobility, identify shared workshops across regions, and detect cross cultural borrowings within the broader framework of artistic and technical exchange.

Through this integrated methodology, the study reconstructs the complex artistic and administrative networks of the late fifth millennium BCE, highlighting the reciprocal cultural contributions between the Central Zagros highlands and the Susiana lowlands.

Susa in the Late Fifth Millennium BCE

By the late fifth millennium BCE, Susa exhibits clear signs of complex social and political organization. Excavations reveal those administrative technologies, particularly the use of seals played a central role in regulating goods and enforcing institutional control. While monumental architecture in earlier centers such as Chogha Mish primarily served ceremonial or communal purposes, the Susa A period is distinguished by large scale, hierarchically organized buildings featuring elevated platforms and funerary or ritual structures, reflecting concentrated political authority. A comparative analysis between Chogha Mish during the Late Middle Susiana phase and Susa A highlights profound cultural and structural differences, challenging the notion of uninterrupted continuity between the two centers. Architecturally, Chogha Mish is defined by inward focused monumentality without clear evidence of centralized governance, whereas Susa A demonstrates pronounced political–ritual centrality expressed through expansive, hierarchically arranged spaces. In ceramics, the contrast is equally striking: Chogha Mish produced pottery with distinctive decorative styles and varied scales of production, in contrast to the standardized, mass produced wares of Susa A, designed to meet

the requirements of intensive administrative systems. Economically, the rich repertoire of seals in Susa A reflects a formalized bureaucratic apparatus regulating trade and distribution, a mechanism only minimally present in Chogha Mish. Collectively, these distinctions suggest that the cultural transformation between the two sites may have been shaped by intervening highland influences rather than solely by endogenous lowland development.

The corpus of more than 261 stamp seals and seal impressions from Susa A, extensively documented by scholars such as Amiet (1979), provides compelling evidence of deep connections with the Zagros highlands. Amiet interprets the anthropomorphic imagery in these seals as emblematic of political authority, while comparative analysis shows striking stylistic and iconographic correspondences between Susa A and highland specimens. Technically, both regions employed identical engraving tools, achieved comparable carving depths, and maintained similar production quality. Iconographically, the recurrence of geometric arrangements, distinctive anthropomorphic stances, and specific animal compositions is common to both traditions. Furthermore, the presence of highland motifs and techniques within Susa contexts suggests either the mobility of artisans between highland and lowland zones or the circulation of finished seals through established exchange networks, underscoring the role of interregional interaction in shaping the stamp seal tradition of Susa A.

Iconographic Typology

The iconographic repertoire of Susa A stamp seals comprises three principal motif groups, each reflecting shared traditions with the Zagros highlands alongside adaptations to the administrative realities of Susiana.

1. Geometric Motifs: Ranging from zigzags, chevrons, and intersecting grids to concentric circles and dotted patterns, these designs form the foundational visual vocabulary of both regions. In the highlands, geometric motifs were primarily linked to ritual contexts; in Susa, however, they evolved into layered compositions characterized by precise symmetry and enhanced visual depth, serving both ritual and bureaucratic purposes.

2. Animal Motifs: Depicting cattle, caprids, predators such as lions and leopards, birds, and occasionally composite mythological creatures, these motifs often present dynamic combat or pursuit scenes. Such imagery may encode symbolic narratives of human mastery over nature, divine sanction, or assertions of political authority.

3. Anthropomorphic Motifs: Less frequent yet significant, these portray human figures in styles shared with highland traditions, with Susa examples featuring more elaborate attire, complex staging, and possible representations of officials, deities, or heroic figures. These variations emphasize the bureaucratic and ceremonial dimensions of seal imagery.

Collectively, these motifs constitute a visual lexicon in which highland heritage was reinterpreted and expanded to address the evolving socio administrative needs of Susa. During the Susa A period, stamp seals were predominantly employed by officials vested with administrative authority, functioning as instruments to regulate the movement of goods into and out of offices or storerooms through marks of ownership, approval, and official validation. In highland contexts, seals often combined administrative and ritual functions; in Susa, they became firmly embedded in a centralized bureaucratic apparatus, reflecting a shift toward specialized economic governance. This trajectory suggests an initial shared symbolic vocabulary between highland and lowland traditions, followed

by functional diversification and specialization within the lowland administrative sphere, while sustained artisan mobility and motif exchange preserved stylistic continuity across the two regions.

Challenging the Lowland Centric Model

By foregrounding highland traditions in the evolution of Susa A's stamp seal repertoire, this study directly challenges the diffusionist paradigm that conceives innovation as a one way stream flowing from economically dominant, politically centralized lowland centers toward supposedly peripheral highland zones. Instead, it proposes a model of genuine, bi directional cultural exchange in which the Zagros highlands emerge as active contributors, providing original iconographic motifs, distinctive engraving techniques, and potentially skilled artisans whose mobility facilitated the transfer of both technical knowledge and aesthetic values.

Within this framework, the genesis of Susa's early bureaucratic culture is understood not as a purely local lowland invention, but as a composite creation forged through dynamic interaction between highland ritual-symbolic vocabularies and lowland administrative pragmatism. This reciprocal relationship produced a hybrid visual-functional system in which technical precision met symbolic richness, ensuring that Susa's seals functioned both as instruments of governance and as carriers of layered cultural meanings drawn from an expansive interregional network.

Conclusions

This study redefines the stamp seal tradition of the Susa A period as a hybrid construct born from sustained, multidirectional contact between highland and lowland cultural spheres, dismantling the long standing notion that its origins lay solely within the Susiana plain. The evidence highlights deep roots in highland cultural milieus, where shared composite structural arrangements, rich anthropomorphic and zoomorphic themes, and distinctive stylistic traits emerged through mutual influence rather than simple peripheral borrowing. In Susa, these highland traditions were not merely adopted but transformed into more elaborate, technically precise designs tailored to the demands of rapid administrative expansion and the consolidation of political authority in the late fifth millennium BCE. Situating Susa A's seal tradition within a broader highland-lowland network of cultural, technical, and symbolic exchange offers a more nuanced perspective on the socio political forces shaping early complex societies in southwest Iran. It reveals how reciprocal innovation across ecological and cultural boundaries generated the complex administrative and artistic systems that would become hallmarks of the later Elamite society.

Acknowledgments

The authors would like to express their gratitude to the anonymous reviewers of the journal whose valuable comments enriched the content of this article.

Observation Contribution

All authors contributed equally to the writing of this article.

Conflict of Interest

The authors declare compliance with publishing ethics in citations and confirm that no conflict of interest exists.

بازنگری در منشأ هنر مهرسازی دوره شوش A: نقش و تأثیر سنت‌های زاگرس در تحولات اداری دشت شوشان در اواخر هزاره پنجم پیش از میلاد

روح‌اله یوسفی زشک^{ID I}، خلیل‌الله بیک محمدی^{ID II}، حسن افشاری سالکی^{ID III}، دنیا اعتمادی فر^{ID IV}

- I. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد ورامین، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، ایران.
 II. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران (نویسنده مسئول).
 Email: k.beikmohammadi@umz.ac.ir
 III. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
 IV. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

<https://doi.org/10.22034/Athar.1997>

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۳۲-۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۴/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۴

مهرها از شاخص‌ترین یافته‌های باستان‌شناختی به‌شمار می‌آیند که حامل پیام‌های بصری بوده و در قالب نقش مایه‌های متنوع تجسم یافته‌اند. زبان تصویر، زبانی فراسوی مرزهای زبانی و بی‌نیاز از کلام است، اما درک معنا و کارکرد آن مستلزم شناخت مؤلفه‌های نمادینی است که در فرهنگ‌های گذشته واجد معانی مشخص بودند و بازتابی از باورها و اندیشه‌های سازندگان خود محسوب می‌شدند. مهرها، که از نیمه دوم هزاره پنجم پیش از میلاد رواج یافته‌اند، نه تنها ابزارهای عملی نظام‌های اقتصادی و اداری جوامع کهن بودند، بلکه صحنه‌هایی از حیات اجتماعی را با نقش مایه‌های هندسی، گیاهی، انسانی، حیوانی، اساطیری و آئینی-اسطوره‌ای، گاه در ترکیب با صحنه‌های رزم، به‌شکلی هنرمندانه بازنمایی کرده‌اند. این پژوهش با تمرکز بر منشأ هنر مهرسازی در دوره شوش A، پیشینه‌های احتمالی آن در نواحی مرتفع زاگرس مرکزی را بررسی می‌کند؛ هرچند فرهنگ شوش A (حدود اواخر هزاره پنجم تا آغاز هزاره چهارم پیش از میلاد) معمولاً در بستر تحولات تاریخی دشت شوشان تحلیل می‌شود، این مطالعه بر نقش برجسته و تأثیرگذار ارتفاعات در شکل‌گیری سنت‌های مهرسازی تأکید دارد. از رهگذر تحلیل تطبیقی طرح‌ها و نقش مایه‌های مهرها از محوطه‌های کلیدی زاگرس هم‌چون: تپه گیان، هکلان و پرچینه، و مقایسه آن‌ها با یافته‌های شوش، این جستار به تداوم‌های صوری و شمایی اشاره می‌کند که مؤید منشأ ارتفاعات یا دست‌کم پیوندهای فرهنگی مستحکم میان این مناطق است. شواهد حاصل از ساختارهای ترکیبی مشترک، مضامین انسان‌وار و جانوری، و ویژگی‌های سبکی ویژه، فرضیه‌ای را تقویت می‌کند که مهرسازی در شوش A، نه صرفاً محصول فرآیندی بومی در دشت شوشان، بلکه بازتاب تعاملات فرهنگی و هنری گسترده‌تر با ارتفاعات زاگرس بوده است. با بهره‌گیری از رویکرد تاریخی-تحلیلی و مطالعات کتابخانه‌ای، این پژوهش از رهگذر تبارشناسی نقش مایه‌های مهرهای استامپی مناطق مرتفع زاگرس و دشت شوشان، تصویری تازه از پویایی‌های فرهنگی جنوب غرب ایران ارائه می‌دهد و مدل‌های رایج مبتنی بر نوآوری یا انتشار فرهنگی صرف از مناطق کم‌ارتفاع دشت شوشان را به چالش می‌کشد.

کلیدواژگان: هنر مهرسازی، شوش A، زاگرس، شوش، گیان.

فصلنامه علمی اثر

نشریه پژوهشکده اینبه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:

پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ارجاع به مقاله: یوسفی زشک، روح‌الله؛ بیک محمدی، خلیل‌الله؛ افشاری سالکی، حسن؛ اعتمادی فر، دنیا، (۱۴۰۴). «بازنگری در منشأ هنر مهرسازی دوره شوش A: نقش و تأثیر سنت‌های زاگرس در تحولات اداری دشت شوشان در اواخر هزاره پنجم پیش از میلاد». اثر، ۴۶ (۱۰۹): ۳۲-۷. <https://doi.org/10.22034/Athar.1997>
 صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://athar.richt.ir/article-2-1997-fa.html>

مقدمه

شوش، از کهن‌ترین مراکز سکونت‌پذیر مداوم جهان (نگهبان، ۱۳۹۰)، همواره یکی از معماهای باستان‌شناختی باقی‌مانده است. باوجود بیش از یک قرن کاوش‌های گسترده، به‌ویژه در جریان مأموریت‌های باستان‌شناسی فرانسوی اواخر قرن ۱۹ و اوایل قرن ۲۰ م. منشأ و روندهای شکل‌گیری این محوطه کلیدی هم‌چنان مبهم است (احمدزاده، ۱۳۹۹). دوره شوش A که تقریباً مربوط به اواخر هزاره پنجم تا اوایل هزاره چهارم پیش‌ازمیلاد است، نقطه عطفی در توسعه فرهنگی جنوب غرب ایران محسوب می‌شود (Álvarez-Mon, 2020; Carter et al., 1992: 26)؛ این مرحله با سفال شاخص، ابزارهای اداری و مجموعه قابل‌توجهی از مهرها شناخته می‌شود که غالباً به عنوان گسترش محلی سنت‌های سوزیانا یا بخشی از روند کلی دشت تحت‌تأثیر تحولات اواخر سوزیانای میانه قلمداد شده است. درمیان این شواهد مادی، هنر مهرسازی شوش A به دلیل تنوع نقش‌مایه‌ها و مهارت در فنون حکاکی، جایگاه برجسته‌ای دارد و ابزاری ارزشمند برای مطالعه منشأها و تعاملات جوامع پیچیده اولیه در منطقه به‌شمار می‌آید. باوجود پژوهش‌های گسترده درمورد پیچیدگی شوش و نظام‌های اداری آن، خاستگاه هنری و فرهنگی سنت مهرسازی آن کمتر مورد توجه بوده است. دیدگاه‌های سنتی عمدتاً فرض را بر این گذاشته‌اند که مهرها حاصل فرآیندهای بومی در دشت شوشان (آمی، ۱۳۹۹) یا تحت‌تأثیر مراکز هم‌زمان بین‌النهرین بوده‌اند (Carter et al., 1992: 44)؛ با این حال، شواهد جدید سبک‌شناختی و فناورانه، روایتی متفاوت ارائه می‌دهد؛ روایتی که در آن، مناطق مرتفع زاگرس مرکزی نقش مهمی در پدیدآمدن شمایل و واژگان فنی هنر مهرسازی شوش A داشته‌اند.

پرسش و فرضیه پژوهش: پرسش اصلی این پژوهش، در چگونگی منشأ و تبارشناسی هنر مهرسازی شوش A استوار است (؟)؛ فرض براین است که ریشه‌های هنر مهرسازی شوش A در سنت‌های حوزه فرهنگی ارتفاعات زاگرس، به‌ویژه تپه گیان، هکلان و پرچینه است؛ اگرچه این محوطه‌های مناطق مرتفع از نظر ابعاد کوچک‌تر و ویژگی‌های استقراری ضعیف‌ترند، اما در سنت مهرسازی، نقش‌مایه‌ها و فنون ساخت با شوش A شباهت چشمگیری دارند. از طریق تحلیل تطبیقی نقش‌مایه‌ها، سبک حکاکی و زمینه‌های تولید، این پژوهش درصدد است تا نشان دهد زاگرس مرتفع نه تنها حاشیه‌ای نبوده، بلکه بازیگری فعال و مؤثر در سامانه‌های اداری و هنری منتهی به زبان بصری شوش A بوده است. با حرکت از مدل مرکزگرایی دشت به سوی نگاهی متوازن‌تر که سهم ارتفاعات را در نظر می‌گیرد، این مطالعه چارچوبی نوین برای تبیین شکل‌گیری سنت‌های اولیه فن مدیریت اداری و مهرسازی در جنوب غرب ایران ارائه می‌دهد. این پژوهش بر پویایی تعامل دو سویه دشت و ارتفاعات در سده‌های پایانی هزاره پنجم پیش‌ازمیلاد تأکید می‌کند؛ تعاملی که آثار آن در هنر مهرسازی و فناوری اداری نخستین جامعه شبه‌شهری خاور نزدیک باستان نمایان است.

روش پژوهش: این پژوهش با رویکرد تاریخی-تحلیل با تطبیق و بهرمندی از شیوه‌های میان‌رشته‌ای، خاستگاه هنر مهرسازی شوش A را در بستر تعاملات ارتفاعات و دشت جنوب غرب ایران بررسی می‌کند. فرضیه پایه (ارتباط ریشه‌های بصری و فنی هنر مهرسازی شوش A با فرهنگ‌های ارتفاعات زاگرس مرکزی و غربی) مستلزم روشی است که تحلیل فرمی، مقایسه شمایی و تفسیر باستان‌شناسی را درآمیزد. پایه نظری این مطالعه متکی بر مدل‌های انتقال فرهنگی، تعامل بین منطقه‌ای و پویایی سرحدات است. برخلاف نگرش به توسعه فرهنگی دشت شوشان به عنوان پدیده‌ای درونی، پژوهش حاضر مدل شبکه‌ای را برجسته می‌کند که ارتفاعات زاگرس را کنشگر فعال در شکل‌گیری نمادهای مشترک فرهنگی می‌داند. این مدل، چارچوب‌های انتشارگرایی یک سویه مبتنی بر برتری دشت را به چالش می‌کشد و متقابل بودن اثرگذاری فرهنگی و نمادین را برجسته می‌سازد. چارچوب روش‌شناسی این پژوهش، از دلایه اصلی تشکیل شده است که مجموعاً امکان تبیین ریشه‌ها و روند توسعه هنر مهرسازی شوش A در بستر تعاملات گسترده دشت و ارتفاعات را فراهم می‌سازد؛ نخست، تحلیل فرمی و سبک‌شناختی از طریق مقایسه نظام‌مند میان مهرها و اثرمهرهای دوره شوش A و نمونه‌های محوطه‌های زاگرس مرکزی مانند: تپه گیان، هکلان و پرچینه انجام می‌شود. ملاک‌های این تطبیق شامل شکل و ابعاد مهر، ترکیب و آرایش تصاویر، فنون حکاکی و نشانه‌های ابزار و سطح انتزاع یا طبیعت‌گرایی هستند. دوم، مقایسه

شمایل‌شناسی با هدف دسته‌بندی و تحلیل نقش‌مایه‌ها بین محوطه‌ها انجام می‌شود؛ به‌ویژه با تمرکز روی عناصر جانوری (چهارپایان، موجودات مرکب و پرندگان)، عناصر انسان‌وار (ملبس یا عریان، منفرد یا گروهی) و نمادها یا پرکننده‌های هندسی، مانند نشانه‌های تجریدی و زُرت‌ها. صحنه‌های روایی تکرارشونده هم‌چون: نبرد حیوانات، تعامل انسان و حیوان، نیز از جنبه‌ اسطوره‌ای و نمادین تحلیل می‌شوند. این رویکرد دولایه، با توازن میان تحلیل شمایل‌شناسی و بافتار باستان‌شناسی، امکان بازسازی شبکه‌های هنری و فنی، شناسایی کارگاه‌های مشترک، جابه‌جایی هنرمندان یا اقتباس میان فرهنگی را فراهم می‌کند؛ درنهایت، این چارچوب هنر مهرسازی شوش A را به‌جای پدیده‌ای متأثر از توسعه فن مدیریت اداری در دشت شوشان، ثمره تعاملات پیچیده فرهنگی بر پهنه فلات مرتفع ایران معرفی می‌کند و چشم‌اندازی تلفیقی برای شکل‌گیری جوامع پیچیده اولیه منطقه ارائه می‌دهد.

شوش در اواخر هزاره پنجم پیش‌ازمیلاد

شوش، کهن‌ترین و یکی از مهم‌ترین شهرهای تمدن ایلام و جنوب غربی ایران، سابقه‌ای طولانی در جلب توجه کاوشگران و جهانگردان غربی دارد؛ اگرچه نخستین بار در دهه ۱۸۱۰ م. توسط «رابرت گوردون» با عنوان «شوشان کتب مقدس» شناسایی شد، این محوطه تا میانه سده ۱۹ م. هم‌چنان ناشناخته باقی‌ماند و توجه چندانی را از سوی باستان‌شناسان برنیا‌نگیخت. حتی در گفتاری از «هنری آستن لایارد»، شوش مکانی «بی‌اهمیت» تلقی شد و ویرانه‌های آن فاقد شواهدی از یک شهر بزرگ پنداشته شد (به نقل از: نامه هنری آستن لایارد به اوژن بوره، در: Chevalier, 1997 a: 34).

نخستین کاوش‌های هدفمند در شوش، در سال ۱۸۵۱ م. به‌دست «ویلیام کنت لوفتوس» آغاز شد که به‌عنوان عضوی از کمیسیون تعیین مرز ایران و عثمانی نیز ایفای نقش می‌کرد. او در سه فصل متوالی تا آوریل ۱۸۵۲ م. به کار در این محل ادامه داد و عمدتاً به کاوش بقایای ایلامی و هخامنشی، که نزدیک به سطح زمین بودند، پرداخت؛ هرچند او اولین فردی بود که نقشه دقیقی از محوطه و پلان آپادانا تهیه کرد و شماری آثار ارزشمند را منتشر ساخت، اما به دلیل ناکافی دانستن نتایج، کاوش‌هایش زود هنگام متوقف شد و مدتی طولانی ارزش کارهای او نادیده گرفته شد؛ با این حال، طی دهه‌های اخیر پژوهش‌های لوفتوس مجدداً مورد توجه قرار گرفت (Loftus, 1857). پس از وقفه‌ای ۳۰ ساله، در سال‌های ۱۸۸۴ تا ۱۸۸۶ م. موج جدیدی از کاوش‌های باستان‌شناسی به رهبری «مارسل دیولافوا» و همراهی همسرش «ژین»، در پی سفر مقدماتی آن‌ها به ایران (۱۸۸۱-۱۸۸۲ م.)، آغاز شد. دیولافوا موفق شد حمایت مدیر وقت موزه‌های ملی فرانسه، «لویی دو رونسو»، و هم‌چنین وزارت آموزش عمومی را جلب کند و با اخذ فرمان رسمی (فرمان از ناصرالدین شاه قاجار) مجوز کاوش در شوش دریافت کند؛ بدین ترتیب، نخستین مأموریت باستان‌شناسی سازمان‌یافته فرانسوی در شوش به ثمر نشست و زمینه‌ای برای گردآوری مجموعه ارزشمندی از اشیاء جهت انتقال به فرانسه، مستندسازی و مطالعات گسترده‌تر فراهم آمد (Dieulafoy, 1887; 1893). این فعالیت‌ها، به‌ویژه با حضور «ژاک دمورگان» و دیگر هیئت‌های فرانسوی در دهه‌های بعد، به بنیادگذاری سنتی پژوهشی در شوش و منطقه انجامید؛ سنتی که با مستندسازی نظام‌مند یافته‌ها، طبقه‌بندی مجموعه‌ها و انتشار نتایج علمی، شوش را به یکی از قطب‌های مطالعات باستان‌شناسی در خاور نزدیک بدل ساخت.

بهره‌برداری از اطلاعات گورستان شوش A، امکان بازسازی جنبه‌هایی از ساختار اجتماعی، باورها، هنر و معماری دینی نیاکان ایلامیان و ارتباطات گسترده‌تر با بین‌النهرین را نیز فراهم کرد (Harper et al., 1992). حدود ۱۰ سال پس از آغاز کاوش‌ها، دمورگان سرانجام به یکی از آرمان‌های بزرگ خود دست‌یافت؛ کشف خاستگاه شهر شوش؛ با این حال، او به‌صراحت از فقدان لایه‌هایی متعلق به دوران‌های کهن‌تر، یعنی دوره نوسنگی، ابراز ناامیدی کرد، او می‌گوید: «این شواهد برای من واقعاً مایه ناامیدی بود؛ زیرا امیدوار بودم که در زیر لایه‌هایی که سفال‌های منقوش در آن فراوان است، بقایایی از تمدن‌های بسیار کهن‌تر را کشف کنم که به دوره نوسنگی بازمی‌گردد» (De Morgan, 1912: 3). گورستان دوره شوش A زیر حدود ۲۵ متر نهشته‌های دوران متأخر مدفون

شده بود. عملیات کاوش در فصل ۱۹۰۶-۱۹۰۷ م.، که آغاز کاوش پنجمین لایه ترانشه بزرگ را در عمق ۲۰ تا ۲۵ متری ممکن ساخت، امکان بررسی اجمالی این گورستان را فراهم کرد که در فصل بعد، یعنی ۱۹۰۷ تا ۱۹۰۸ م.، به طور کامل کاوش شد (De Morgan, 1912: 3). در آن زمان مساحت این گورستان تقریباً ۷۵۰ متر مربع برآورد شد و شامل تعداد چشمگیری از تدفین‌هایی بود که هزاران ظرف سفالی، به‌ویژه نمونه‌های منقوشی را عرضه کردند که پیش‌تر کاوش‌ها و گمانه‌ها فقط به صورت قطعات پراکنده و بدون زمینه‌ای مشخص شناسایی کرده بودند. برپایه توصیفات دمورگان، تدفین‌های این گورستان به صورت ساده و در گودال‌هایی جداگانه انجام شده بود؛ مردگان را به‌گونه‌ای بی‌نظم، بی‌جهت‌گیری یا جایگاه خاص بدنی در گورها قرار می‌دادند و بر آنان با خاک می‌پوشاندند (De Morgan, 1912: 2). در برخی نقاط، تا چهار یا پنج لایه اسکلت به‌روی هم قرار گرفته بود؛ چرا که ارتفاع کلی گورستان حدود ۳ و عرض آن ۳۰ متر برآورد می‌شد. تعداد دقیق گورها مشخص نیست و آمار ارائه‌شده توسط دمورگان متفاوت است؛ از تقریباً ۱۰۰۰ تا ۲۰۰۰ گور^۴. نبود هرگونه سازماندهی مشخص سبب شد که کاوشگر بگوید: «جمعیت‌های شوش در آئین‌های تدفین خود از هیچ عقیده دینی خاصی پیروی نمی‌کردند، حال آن‌که وجود اشیائی که با فرد متوفی دفن می‌شد، بر ایمان قطعی به حیات پس از مرگ دلالت داشت». طبق گزارش‌های دمورگان، در هر گور، اشیائی تدفینی شامل ظروف سفالی (منقوش یا ساده)، مهره‌های سنگی و گاه به‌ندرت ظروف سنگی یافت می‌شد که عمدتاً گرد سر متوفی جای می‌گرفتند. اغلب، هر گور شامل سه یا چهار ظرف، و در مواردی تا پنج ظرف بود که ترکیب متداول آن شامل: یک سبو (ظرف نسبتاً بزرگ)، یک پیاله یا در مواردی نادر دو پیاله، و یک یا دو کوزه کوچک بود. این مجموعه را می‌توان نوعی «دست‌افزار تدفینی» واقعی دانست (Benoit, 2010; Hole, 1992: 29).

به‌ندرت، در شمار کمی از موارد تبره‌های تخت، ابزارها و آینه‌های مسی، هم‌چنین شاخک‌های سرمه‌دان سنگی، در شماری از تدفین‌ها به دست آمده‌اند. دمورگان بی‌درنگ آینه‌ها و سرمه‌دان‌ها را به تدفین‌های زنانه و سلاح‌ها و ابزار را به تدفین‌های مردانه نسبت می‌داد؛ اگرچه او هم‌زمان ناتوانی در مطالعه اسکلت‌ها را، به سبب تخریب شدید استخوان‌ها در طی هزاران سال دفن، اذعان می‌داشت. افزون بر کشف این گورستان و اشیائی ارزشمندی که در خود جای داده بود، کاوش‌ها هم‌چنین بقایای ساختاری از خاک کوبیده را نمایان ساختند که مورگان آن‌را بقایای حصار اولیه شهر تفسیر کرد و آن‌سوتر نیز آثاری از سکونتگاه‌ها دیده شد. از این منظر، دمورگان اولین سامان‌دهی زیستگاهی شوش را چنین ترسیم کرد: شهر با حصار به پهنای چند متر احاطه شده بود (De Morgan, 1909: 9) و قبرستان بیرون از این حصار و در نزدیکی یکی از ورودی‌های دیوار شهر ساخته شده بود. در غیاب یک حصار واقعی، این ساختار خاک‌کوبیده، درحقیقت، بخشی از یک توده معماری گسترده‌تر بود که گورستان گرد آن قرار داشت (De Morgan, 1912: 6) و کاوش‌های بعدی این ساختار را با نام «پشته تدفینی» مشخص کردند (Canal, 1978 a).

«رولان دومکنم» که از سال ۱۹۰۳ م. در محوطه شوش حضور داشت، پس از کناره‌گیری دمورگان و انحلال هیأت باستان‌شناسی فرانسه در ۱۹۱۲ م.، سمت رهبری را برعهده گرفت. تا پایان فعالیت حرفه‌ای خود در ۱۹۴۷ م.، دومکنم عمدتاً بر تپه آپادانا تمرکز داشت، ولی به‌طور پراکنده از سال ۱۹۲۷ م. کار بر روی لایه‌های کهن‌تر آکروپل را از سر گرفت. توده مزبور که قبلاً به‌عنوان بخشی از حصار شهر توصیف می‌شد، اکنون به‌عنوان یک «پشته تدفینی» تلقی شد که گورها پیرامون آن قرار داشتند. دومکنم ارتفاع این توده را ۳ یا ۴ متر و قطر قاعده آن را ۸ متر برآورد می‌کرد (Mecquenem, 1928: 100). حدود ۲۰ سال بعد، در زمان انتشار نتایج کاوش‌های انجام‌شده در این بخش طی سال‌های ۱۹۳۶-۱۹۳۷ م.، همین ساختار به‌صورت یک تنه‌مخروط به ارتفاع تقریبی ۳ متر و قطر پایه‌ای بالغ بر ۱۲ متر توصیف شد (Stève et al., 2002: 394, 404)؛ هم‌چنین، سطح گورستان، تنها ۱۲۰ مترمربع اعلام شده بود. برخلاف اظهار نظرهای دمورگان درباره سامان‌دهی گورستان، دومکنم تدفین‌ها را به‌صورت دفن‌های ثانویه تفسیر کرد و حتی تصریح نمود که استخوان‌ها به‌صورت بسته‌بندی شده، مجموعه درون یک پیاله و استخوان‌های بلند در لیوان قرار داشتند (Mecquenem, 1943: 5). این مشاهدات نیازمند تأملاتی است؛ زیرا چنان‌که ذکر شده، چیدمان استخوان‌ها به‌شیوه‌ای که دومکنم شرح می‌دهد، هرگز در شوش تأیید نشده

و در هیچ سایت دیگری در خاور نزدیک نیز چنین آئینی ثبت نشده است (Hole, 1989). با این حال، وجود تدفین‌های ثانویه در گورستان شوش A باید مورد توجه قرار گیرد. کاوش دو گور در جریان پژوهش‌های «ژان پرو» در سال ۱۹۷۲ م. در بخش «آکروپل ۲»، اظهارات رولان دومکونم را تأیید کرد. وجود تدفین‌های ثانویه، البته شاید در کنار تدفین‌های اولیه‌ای که دموگران گزارش کرده بود، می‌تواند توضیح‌دهنده وسعت اندک گورستان در قیاس با تعداد زیاد گورهای موجود باشد (Hole, 1990: 3).

ادامه کاوش‌ها در بخش آکروپل طی دهه‌های ۱۹۵۰ تا ۱۹۷۰ م.، با هدایت «رومن گیرشمن» (۱۹۴۶-۱۹۶۷ م.) و سپس «ژان پرو» (۱۹۶۷-۱۹۷۹ م.)، این امکان را فراهم ساخت که ماهیت و گستره استقرارهای دوران شوش A دقیق‌تر مشخص شود و نقش گورستان در محوطه نوپای شوش بهتر درک گردد (Perrot, 1997). کاوش‌هایی که در سال ۱۹۷۲ م. توسط پرو و سپس در سال‌های ۱۹۷۵ تا ۱۹۷۷ م. به سرپرستی «دنی کنل» در بخش «آکروپل ۲» انجام شد، به روشنی نشان داد که گورستان حول یک تراس مستطیلی، که مستقیماً بر خاک بکر احداث شده بود و توسط کاوشگران «پشته تدفینی» نامیده شد، سازمان یافته است (Gasche, 1997). از این ساختار از لحاظ ابعاد، تنها زاویه شمال غربی این سازه از کاوش‌های پیش از آن مصون مانده بود، به همین دلیل ابعاد دقیق آن به طور کامل مشخص نیست. ضلع شمالی این تراس به طول ۱۴ متر و ضلع غربی آن به طول ۷ متر شناسایی شده است. در زمان کشف، این توده تدفینی تنها تا ارتفاع ۱۰۷۰ متر، معادل ۱۳ تا ۱۵ رج خشت، باقی مانده بود؛ با این حال، احتمال داده می‌شود که ارتفاع اصلی آن تا ۲۰۵ متر نیز می‌رسیده است؛ هم‌چنین محتمل است که این پشته تدفینی در بخش مرکزی خود که توسط دموگران و دومکنم کاوش شده بود، سازه‌ای کمابیش دایره‌ای شکل را دربرمی‌گرفته، که همان «سازه مخروطکوتاه» توصیف‌شده توسط دومکنم بوده است (Canal, 1978 a)؛ اما کارکرد دقیق این توده تدفینی چه بوده است؟ چنان‌که پیش‌تر گفته شد، گورستان پیرامون این تراس، به ویژه در حوالی زاویه جنوب غربی و هم‌چنین تاحدی درون بنای ساخته‌شده بر روی آن قرار داشته، چنان‌که دو گور با تدفین ثانویه کشف شده در سال ۱۹۷۲ م. نیز آن را تأیید می‌کنند (Canal, 1978 a).

نخستین گور در لایه ۱۱ (کهن‌ترین لایه) کشف شد و به طور جزئی در نمای غربی توده تدفینی قرار داشت؛ این گور به شکل «محفظه‌ای ساخته‌شده از خشت خام ایستاده شکل‌گرفته و بقایایی شامل بخش فوقانی یک مجسمه، دو قطعه استخوان بلند و چهار ظرف سفالین در آن یافت شد. دومین گور، متعلق به لایه ۱۰، از همین نوع بود؛ دیواره‌های غربی و شمالی این گور از دو خشت چیده‌شده به حالت ایستاده تشکیل می‌شد و توده تدفینی دیواره شرقی را می‌ساخت. درون این گور، یک مجسمه پیچیده‌شده در حصیر نازک و تعدادی ظرف سفالین و سنگی قرار داشت^۵. مجاورت مستقیم گورستان که تدفین‌های ثانویه را دربر می‌گرفت و توده تدفینی باعث شد «دنی کنل» حدس بزند که این سازه، سکویی برای به‌نمایش گذاشتن اجساد و فراهم ساختن زمینه برای پاک‌سازی (خلاصی از گوشت) پیش از تدفین بوده است^۶. ساخت این پشته تدفینی به لایه ۱۱ (قدیمی‌ترین لایه) در کارگاه «آکروپل ۲» بازمی‌گردد؛ با این حال، استفاده از آن در لایه ۱۰ نیز ادامه یافته، که شاهد برپایی سازه‌ای چشمگیر در فاصله ۱۲ متری شمال پشته تدفینی بوده است. وجود این بنای نوین توسط کاوش‌های «ماری-ژوزف استو» و «هرمان گاش» در سال‌های ۱۹۶۵-۱۹۶۸ م. (کارگاه ۳۱) آشکار شد؛ نمای جنوبی آن به درستی طی کاوش‌های بعدی «دنیس» کانال کارگاه «آکروپل ۲» شناسایی شد. این پژوهش‌ها نشان داد که این صفت مرتفع که احتمالاً باید آن را مرکز مذهبی و اداری شوش به‌شمار آورد، طی دو دوره بنا شده است (Stève & Gasche, 1971: 15). براساس داده‌های باستان‌شناسی، نخستین وضعیت «صفت مرتفع» یا همان سطح ۱۰ با بنایی نسبتاً خوب حفظ‌شده، مشخص می‌شود که شامل یک طبقه به ارتفاع ۲ متر با پیش‌آمدگی مرکزی به طول ۳۷٫۵ متر بود و طبقه‌ای دست‌کم ۸ متری بر فراز آن قرار داشت که نمای آن با گل‌میخ‌های سفالی در گروه‌های سه‌تایی و چهارتایی تزیین شده بود (Stève & Gasche, 1971). مساحت تقریبی این صفت حدود ۵۰۰۰ مترمربع برآورد شده است. بر فراز آن، تعدادی سازه قرار گرفته بودند که به صورت مجموعه‌ای «پرستشگاه» را شکل می‌دادند و اطراف آن انبارها، سیلوها و کارگاه‌ها واقع بود. وجود دانه‌های گندم و ماکت‌های معماری متعلق به همین لایه (A2) این تفسیر کاربری را تقویت می‌کند (Stève & Gasche, 1971).

این نخستین صفه، اندکی بعدتر با یک آتش‌سوزی عظیم (لایه ۹) نابود شد و در پی آن جبهه جنوبی فرو ریخت (لایه ۸). سپس، تراس در لایه ۷ به شکلی دوباره‌سازی شد و دیواری بزرگ و قطور (به عرض ۴ متر) برپا شد؛ با این وجود، این تراس دوم نیز دچار حریق خفیف‌تری گردید و در پایان این فاز موسوم به شوش A متروکه شد (Canal, 1978 a).

پس از متروکه شدن دومین تراس مرتفع در پایان دوره شوش A، بقایای معماری و فرهنگی موجود به تدریج زیر انباشت‌های جدید مدفون شد و فضاهای اصلی آکروپول شوش دچار تحولات اساسی گردید. طی هزاره‌های بعد، عرصه آکروپول به طور پیوسته میزبان مراحل متعددی از سکونت و ساخت‌وسازهای جدید بود که در خلال آن، لایه‌های متوالی مربوط به دوره‌های شوش II و III، هخامنشی، سلوکی، اشکانی، ساسانی و اسلامی برهم انباشته شد. نتایج این بررسی‌های لایه‌نگارانه روشن ساخت که تجربه ساخت تراس مرتفع و سازمان‌دهی فضایی سایت در دوره شوش A، بر نحوه شکل‌گیری و سامان‌دهی معماری و هنر ادوار بعدی نیز تأثیرگذار بوده است، تا آنجا که سنت‌های معماری و آئینی شوش در طول تاریخ این محوطه، فراز و فرودهای چشمگیری را از سر گذرانده است. بررسی توالی لایه‌های استقرار این محوطه آشکار ساخت که فازهای گوناگون معماری اثر متقابل و پیوسته‌ای بر یک‌دیگر داشته‌اند؛ به‌گونه‌ای که شکوه و عظمت معماری دوره شوش A، الگویی برای تعدادی از سازه‌های بعدی شد؛ هرچند عملکرد دقیق تراس در گذر زمان دچار تحول گردید؛ بنابراین، حافظه مادی محوطه که در لابه‌لای انباشت پیچیده لایه‌ها تجسم یافته، امکان بازسازی مراحل مهم تاریخ شهری شوش و تحول همیشگی در گونه‌های معماری و کاربری آئینی آن را فراهم می‌سازد.

یکی از دستاوردهای کمتر شناخته شده کاوش‌های گیرشمن (۱۹۴۶-۱۹۶۷ م.)، شناسایی تأسیسات مربوط به دوره شوش A بر روی تپه آپادانا است (Steve & Gasche, 1990)؛ شواهد بسیار مهم‌تری از این تأسیسات طی کاوش‌های گمانه‌زنی در کارگاه‌های ۲۴ و ۲۵ به دست آمد؛ این دو گمانه در پای ایوان شمالی تالار بارعام هخامنشی باز شدند. گمانه ۲۴ که از سال ۱۹۵۶ م. شروع شد، ابتدا شامل یک ترانشه به عرض ۴۰/۳ متر و طول ۴۶ متر از شمال به جنوب بود و رفته‌رفته به طول حدود ۶۰ متر به سمت شرق گسترش پیدا کرد (Steve & Gasche, 1990). پژوهشگران در انتهای شمالی گمانه، سازه‌ای خشتی را شناسایی کردند که با توجه به مواد یافته شده به دوره شوش A (نخستین دوره معماری) تعلق داشت و به نظر می‌رسید بخشی از وجه داخلی یک دیوار محصورکننده محوطه باشد. در چندین بخش دیگر محوطه، بقایای سفالینه‌های شوش A مشاهده شد، اما بقایای معماری قابل توجهی به دست نیامد. کشفیات دیگری با قدمت مشابه در کارگاه ۲۵، طی فصل‌های ۱۴ و ۱۷ کاوش (۱۹۶۰-۱۹۵۹ م. و ۱۹۶۲-۱۹۶۳ م.) انجام شد. در بخش شرقی تپه، درست در پای برج شمال شرقی آپادانا بقایای بنایی خشتی، متعلق به همین دوره، شناسایی شد. سفال‌های منقوشی که در اینجا به دست آمدند، مشابه سفال‌های گورستان و معرف استقرارهای پیشین هستند که حاکی از پیوند با فاز پایانی ساخت سکو یا اصطلاحاً «صفه مرتفع» آکروپول بود (Steve & Gasche, 1990).

نتیجه آن‌که، شوش A، دو هسته استقرار همسایه با کارکردهای متفاوت را شامل می‌شده است؛ آکروپول به طور عمده تأسیسات مذهبی (گورستان، پشته تدفینی و صفه مرتفع) را در خود جای داده و تپه آپادانا، احتمالاً مرکز سیاسی در شرف پیدایش بوده است. مساحت تقریبی این مجموعه حدود ۱۳ هکتار تخمین زده می‌شود که تپه آپادانا خود با دیواری محصور بوده و هندسه آن، چنان است که گویی این حصار، محوطه آکروپول را نیز دربر می‌گرفته است.

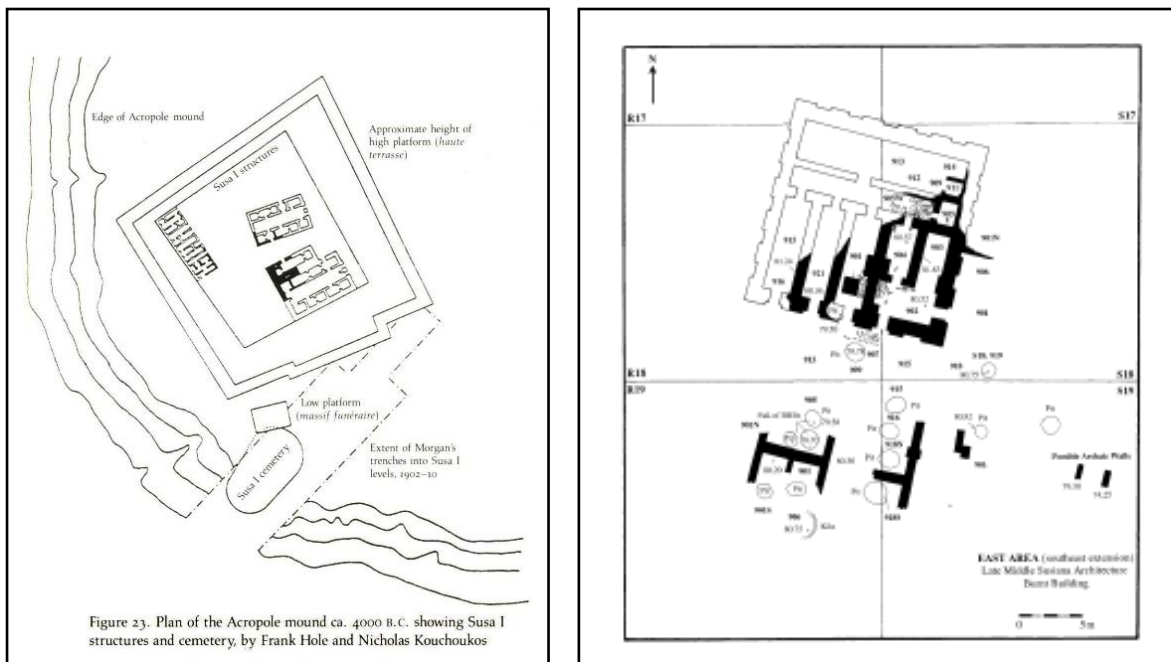
گسست فرهنگی دشت شوشان در نیمه دوم هزاره پنجم و منشأ فرهنگ شوش A

یکی از مسائل بنیادی در مطالعه دوره شوش A، چگونگی گذار از سنت‌های پیشین دشت شوشان، به‌ویژه مرکزیت چغامیش، به نظم تازه شوش است. چغامیش که در حاشیه جنوبی زاگرس و میان رودخانه‌های دز و کرخه واقع است، طی حدود ۲۰۰۰ سال، از اواخر هزاره ششم تا پایان هزاره چهارم پیش از میلاد، به طور پیوسته مسکون بوده و در طول دوره‌های شوشان عتیق، قدیم و میانه، نقشی محوری در توسعه اجتماعی و فرهنگی منطقه ایفا کرده است (Delougaz et al., 1996; Alizadeh, 2008).

ساختارهای لایه‌مند و نهشته‌های مربوط به دوره‌های قبلی سوزیانا، یعنی دوره‌های قدیم و میانه، شواهد فراوانی از تداوم و افزایش پیچیدگی فرهنگ پیش‌ازتاریخی دشت شوشان فراهم می‌کنند (Alizadeh, 2008). حتی در دوره شوشان عتیق، اقتصاد سکونتگاه ترکیبی از دامداری و کشاورزی بوده است. دوره شوشان میانه، که احتمالاً بیشتر هزاره پنجم پیش‌ازمیلاد را دربر می‌گیرد، به دو فاز اصلی شوشان میانه قدیم و جدید تقسیم می‌شود که بقایای معماری آن‌ها شناسایی شده‌اند (Alizadeh, 2008). کاوش در بخش‌های مختلف چغامیش، گسترش تدریجی سکونتگاه را در طول دوره‌های پیش‌ازتاریخی نشان می‌دهد. در دوره شوشان میانه تمام تپه مورد استفاده قرار گرفته و چغامیش به بزرگ‌ترین سکونتگاه شناخته شده در این بازه زمانی تبدیل شده است (Ibid). شناسایی چنین تمرکز جمعیتی در هزاره پنجم پیش‌ازمیلاد، یکی از مهم‌ترین دستاوردهای کاوش‌های چغامیش در راستای شناخت رشد اجتماعی-فرهنگی دشت شوشان است. یکی از بناهای دوره شوشان میانه، به دلیل زیرسازی ضخیم گلی، دیوارهای مستحکم و قاب‌بندی‌های منظم بیرونی، دارای کارکردی خاص بوده و بر اثر آتش‌سوزی نابود شده است. این بنا، که به «ساختمان سوخته» معروف است، نمادی از تمایز میان چغامیش به عنوان مرکز اصلی است. در دوره شوشان جدید، چغامیش خالی از سکنه شده و وسعت سکونتگاه‌های این دوره در دشت شوشان به‌طور چشمگیری کاهش یافت. بخشی از این تحولات در دوره شوشان جدید، به‌ویژه افول چغامیش، به تأسیس یک مرکز جدید جدید در شوش مرتبط دانسته می‌شود.

با مقایسه تطبیقی میان داده‌های معماری، سفالینه‌ها و شواهد مدیریت اقتصادی در فاز شوشان میانه متأخر چغامیش از یک سو، و لایه‌های شوش A از سوی دیگر، تفاوتی بنیادین و چندوجهی نمایان می‌شود که پرسش از پیوستگی فرهنگی میان این دو مرکز را با تردید جدی مواجه می‌سازد. نقشه معماری دوره شوشان آغازین، ظاهراً در دوره شوشان میانه نیز حفظ شده است. اگر سفال شاخصی برای سنجش ارتباطات فرهنگی باشد، تماس میان دشت‌های بین‌النهرین و شوشان اعم از هم‌گرایی فرهنگی، تقلید، یا جابه‌جایی صنعتگران در آغاز دوره شوشان میانه قدیم به اوج خود رسید. در همین دوره، سنت مشترک و نیرومندی در ساخت سفال میان دشت شوشان، دشت دهلران (مرحله خزینه) و جنوب بین‌النهرین (عبید ۲ / حاجی محمد) شکل‌گرفت که نشان از پیوندهای میان منطقه‌ای دارد (Wright, 1981)؛ اما در اواخر دوره شوشان میانه، این سنت سفالگری مسیر متفاوتی را در پیش گرفت و ویژگی‌هایی مشابه با فرهنگ‌های هم‌زمان در تل باکون B2 و تل گپ در فارس (Egami & Masuda, 1962a; 1962 b) و تپه گیان V در زاگرس مرکزی (Contenau & Ghirshman, 1935) یافت، که این امر نشانگر چرخش قابل توجه فرهنگی از دشت‌های پست بین‌النهرین به نواحی مرتفع فلات ایران است، روندی که تا پایان مرحله نهایی شوش، در آغاز هزاره چهارم پیش‌ازمیلاد، ادامه یافت (Alizadeh, 2016).

در دوره شوشان میانه متأخر در مرکز محوطه چغامیش، سازه معماری قابل توجهی با چهار تالار بزرگ موازی قرارداد داشت که دیوارهای بیرونی آن با پشت‌بندهایی به ضخامت حدود ۱.۵ متر تقویت شده و فضاهای داخلی به‌طور منظم و قرینه تقسیم‌بندی شده بودند؛ این آرایش منظم تالارها و پشت‌بندهای قرینه، به روشنی بیانگر ماهیت یادمانی و رسمی ساختمان است (Alizadeh, 2008). در اتاقی واقع در بخش شمالی بنا، تعداد زیادی خمره ذخیره‌سازی هم‌چنان باقی‌مانده بود. وجود این ساختمان نمادی از دستیابی به نوعی تمایز و تمایز اجتماعی در اواخر دوره شوشان میانه به‌شمار می‌آید. معماری بنای یادمانی چغامیش در دوره شوشان میانه متأخر براساس چیدمانی ساده و درون‌گرایانه شکل‌گرفته است. این نوع معماری با این‌که بافتی ناهمگون با بناهای مسکونی پیرامون آن دارد، از غیبت ساختارهای حکمرانی و فقدان بناهای عمومی یا نمادین، مانند سکوه‌های مرتفع یا معابد چندسطحی، حکایت دارد. در مقابل، در شوش A با نوعی نظام معماری سلسله‌مراتبی مواجه می‌شویم که در آن بناهای بزرگ‌مقیاس، مطابق، و ساختارهایی با ویژگی‌های تدفینی یا آئینی چون پشته تدفین و صفه مرتفع دیده می‌شود. این نوع سازمان فضایی نه تنها نشان‌دهنده نوعی تمرکز قدرت سیاسی/ آئینی است، بلکه نشانه‌ای از شکل‌گیری یا تثبیت نوعی اقتدار نهادی نیز به‌شمار می‌رود؛ در نتیجه، می‌توان گفت معماری شوش A به‌طور کیفی از الگوی پیشین در چغامیش متمایز است و بر نوعی الگوی اجتماعی تازه در دشت تأکید دارد (تصویر ۱).

تصویر ۱: مقایسه میان بنای یادمانی شوشان میانه متأخر در چغامیش و صفه مرتفع در شوش (Carter et al., 1999; Alizadeh, 2008).
Fig. 1: Comparison between the Late Middle Susiana monumental structure at Chogha Mish and the elevated platform at Susa (Carter et al., 1999; Alizadeh, 2008).

سفال چغامیش در فاز شوشان میانه، عموماً منقوش، و در ادامه سنت‌های سفالگری دوره قبل ساخته می‌شود. این ویژگی‌ها، حاکی از اقتصاد تولید غیرمتمرکز، مصرف درون خانواری، و نبود طبقه بندی اجتماعی در مصرف کالا است؛ اما سفال شوش A جلوه‌گاه جهشی عظیم در فناوری، زیبایی شناسی و عملکرد اجتماعی سفالگری است (Hole, 1990: 2). تنوع در رنگ، پرداخت دقیق سطح، و نقوش متقارن هندسی و جانوری، حاکی از ظهور کارگاه‌های تخصصی، ذوق بصری نخبه‌گرا، و شاید نقش سفال به مثابه حامل معناهای نمادین یا شأن‌زا است. چنین دگرگونی‌هایی نمی‌تواند صرفاً نتیجه تکامل درون‌زا از سنت‌های چغامیش باشد، بلکه بیشتر نشانه تأثیر یا ورود فرهنگی متفاوت است (Pollock, 1989).

در حوزه مدیریت اقتصادی نیز تفاوتی تعیین‌کننده به چشم می‌خورد. در چغامیش فاز شوشان میانه، هیچ نشانه‌ای از نظامات پیچیده بایگانی، کنترل کالاها یا انبارداری نهادی مبتنی بر مهر و اثرمهر در دست نیست. فقدان این عناصر نشان‌دهنده ساختار اقتصادی مبتنی بر تولید و مبادله در سطح خانوار یا خرد است؛ اما در شوش A، مجموعه‌ای غنی از مهرها، اثرمهرها، و سایر ابزارهای اداری گواه وجود یک دستگاه اجرایی نوین است که به شکلی نظام‌مند فرآیندهای تولید، ذخیره‌سازی، و توزیع را پایش و مستندسازی می‌کرده است. این تغییر به وضوح بر پیدایش نهادهایی فراتر از خانواده و خویشاوندی، یعنی نهادهای اولیه حکمرانی و اداری، دلالت دارد.

این تفاوت‌های ساختاری در سه حوزه کلیدی بیانگر گسستی بنیادین در نظام فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی میان چغامیش در دوره شوشان میانه متأخر و شوش A است. برخلاف فرضیات پیشین که شوش A را نتیجه تداوم یا انتقال آرام سنت‌های چغامیش می‌دانستند، شواهد باستان‌شناسی نشان می‌دهند که با آغاز دوره شوش A، یک نظم فرهنگی جدید با پیش‌فرض‌های معماری، زیبایی‌شناسی و حکمرانی متفاوت ظهور کرده است؛ بنابراین، منشأ فرهنگی شوش A را باید نه در چغامیش، بلکه در مناطقی دیگر جست‌وجو کرد؛ شاید در زاگرس مرکزی، لرستان، یا حتی مناطق غربی‌تر با شبکه‌های تبادل گسترده‌تر. این نکته می‌تواند مبنایی برای بازنگری در درک ما از خاستگاه‌های تمدنی جنوب غربی ایران در اواخر هزاره پنجم پیش از میلاد باشد.

در این بخش، براساس شواهد مربوط به فنون مدیریتی و هم‌چنین شباهت‌های گونه‌شناختی میان مهرهای به‌دست‌آمده از دوره شوش A و نمونه‌های به‌دست‌آمده در محوطه‌های مناطق مرتفع، تمرکز پژوهش بر شناسایی ریشه‌های این فرهنگ است. تحلیل تطبیقی این آثار، نشان می‌دهد که برخلاف فرضیه‌های پیشین که منشأ فرهنگ شوش A را در دشت شوشان و دوره قبل جست‌وجو می‌کردند، باید به‌دنبال سرچشمه‌های اصلی این فرهنگ و هنر مهرسازی مرتبط با آن، در حوزه فرهنگی و جوامع کوهستانی زاگرس بود؛ چراکه ویژگی‌های مشترک در ساخت، نقش‌پردازی و کارکرد این مهرها، تداوم سنت‌های مناطق مرتفع را به‌وضوح نمایان می‌سازد و پیوندهای عمیق‌تری را با محوطه‌های آن نواحی برجسته می‌کند.

توصیف و تحلیل مهرهای شاخص شوش A و گستره توزیعی

کاوش‌های شوش بیش از ۲۶۱ مهر استامپی و اثرمهر منتسب به دوره شوش A را به‌دست داده است (Amiet, 1979). «آمیة» سنت هنر مهرسازی شوش را در این مقطع با هنر مهرسازی مناطق کوهستانی لرستان پیوند داده و تصویرنگاری انسان‌واره در نمونه‌های شوش را نمادی بارز از اقتدار سیاسی می‌داند (Ibid). شوش و مناطق مرتفع زاگرس دارای سنت مشترک هنر مهرسازی‌اند که برترین نمونه‌های آن، کهن‌ترین تصویرنگاری‌های اسطوره‌ای را آشکار می‌سازند. تنوع گونه‌های اثرمهر بی‌تردید گویای آن است که مهرها توسط افرادی در مقام‌های قدرت اداری به‌کار می‌رفته‌اند و هدف اصلی مهرگذاری، کنترل جریان کالا درون و برون یک یا چند دفتر یا مرکز توزیع بوده است.

تقسیم‌بندی شمایل‌شناختی مهرهای شوش A و نمونه‌های زاگرس

الف) نقوش هندسی: در این گروه، نقوش صرفاً بر مبنای الگوهای هندسی تنظیم شده‌اند و هیچ عنصر فیگوراتیو (جانوری یا انسانی) در آن‌ها دیده نمی‌شود. رایج‌ترین اشکال هندسی عبارتند از: خطوط شکسته (مانند: زیگزاگ یا شورون)، شبکه‌های متقاطع، خطوط موازی، دایره‌های توخالی یا پُر، نقش‌های نقطه‌چین و گاهی ترکیبات پیچیده از این عناصر. این نقوش معمولاً به‌صورت تکراری و با ترکیبی منظم روی سطح مهر پیاده شده‌اند و هدف اصلی آن‌ها تأکید بر نظم بصری و تقارن بوده است (تصویر ۲؛ جدول ۱).

نقوش هندسی مهرهای زاگرس و شوش آشکار می‌سازد که الگوهای خطی و زاویه‌ای ساده، هم‌چون دایره‌های چهارتکه با خطوط منحنی یا ضربدرهای مورب، نقطه آغاز مشترک هنر مهرسازی در جوامع کوهستانی زاگرس بوده است. این نقش‌مایه‌های بنیادین، که در نمونه‌های زاگرس و شوش فراوان دیده می‌شوند، عمدتاً با ترکیب تقارن محوری و تکرار منظم فرم به‌عنوان پس‌زمینه تزئینی یا قاب‌بندی تصاویر هندسی به‌کار رفته‌اند. تکرار این الگوها در هر دو حوزه نشان از تبادلات فرهنگی و استمرار سنت بصری می‌دهد؛ در زاگرس کاربرد اولیه آن‌ها با بار معنایی آئینی همراه بوده، اما این کارکرد ظاهراً نمادین به شوش راه یافته و در بستر جدیدی بازتولید شده است؛ با این حال، مهرهای شوش گامی فراتر نهاده و نقوش هندسی را از سادگی فرم به پیچیدگی ساختاری ارتقاء داده‌اند (شماره‌های ۱۱، ۱۲ و ۱۳). نمونه‌هایی مانند دایره‌های دارای شاخه‌های درختی متقارن، اشکال مورب گسترده با تداخل خطوط داخلی و فرم‌های چهاربخشی با خطوط نامنظم داخلی، بیانگر جهشی در زبان بصری هنر مهرسازی است. این‌گونه نقش‌مایه‌های «پرکار» از حیث ترکیب‌بندی لایه‌ای، حفظ دقت تقارن و افزودن عمق بصری، جلوه‌ای فراتر از کاربرد صرفاً آئینی پیدا کرده‌اند و عملکردی دوگانه آئینی در پس‌زمینه و اداری در نقش مهر رسمی یافته‌اند. این تکامل بصری را می‌توان با نیاز نظام ساختارمند شوش به تولید انبوه و یکنواخت مهر برای اسناد مالی و حکومتی پیوند زد؛ بدین ترتیب، میراث هندسه‌پردازی زاگرس نه تنها در شوش حفظ شده، بلکه در بستر یک جامعه پیش‌حکومتی با نیازهای اداری مشخص پالوده و تقویت گردیده است؛ روندی که نقش شوش را در ساماندهی و تثبیت فرهنگی نمادهای هندسی برجسته می‌سازد.

ب) نقوش جانوری: این دسته، گستره‌ای از حیوانات مختلف را دربر می‌گیرد که معمولاً با ساده‌سازی و انتزاع قابل توجهی ترسیم شده‌اند؛ شایع‌ترین جانوران شامل: گاو، بزکوهی، گوسفند، سگ‌سانان (کفتار و سگ)، شیر،

ردیف	شوش	زاگرس
1		
2		UNPARRAREL

تصویر ۲: جدول مقایسه‌ای مهرهای استامپی هندسی شوش و زاگرس (نگارندگان، ۱۴۰۴).
 Fig. 2: Comparative table of geometric stamp seals from Susa and the Zagros (Authors, 2025).

جدول ۱: جدول توصیفی مهرهای استامپی هندسی شوش و زاگرس (نگارندگان، ۱۴۰۴).
 Table 1: Descriptive table of geometric stamp seals from Susa and the Zagros (Authors, 2025).

شماره	محل کشف	نقش غالب	نوع مهر	زیرگروه شمایل	بازه زمانی	منبع
۱	تپه گیان	شبکه‌های متقاطع و خطوط موازی	استامپی	هندسی	اواخر هزاره ۵ پ.م.	Contenau & Ghirshman, 1935: P.7
۲	پرچینه	ستاره در مرکز و هاشور پیرامونی	استامپی	هندسی	اواخر هزاره ۵ پ.م.	Vanden Berghe, 1975: P. 59
۳	تپه گیان	ساختار چهاربخشی متقارن	استامپی	هندسی	اواخر هزاره ۵ پ.م.	Contenau & Ghirshman, 1935: P. 46
۴	تپه گیان	صلیب شکسته	استامپی	هندسی	اواخر هزاره ۵ پ.م.	Contenau & Ghirshman, 1935: P.31
۵	تپه گیان	شبکه‌های متقاطع و خطوط موازی	استامپی	هندسی	اواخر هزاره ۵ پ.م.	Contenau & Ghirshman, 1935: P. 38
۶	تپه گیان	شبکه خطوط موازی و متقاطع	استامپی	هندسی	اواخر هزاره ۵ پ.م.	Contenau & Ghirshman, 1935: P.3
۷	شوش	ساختار چهاربخشی متقارن	استامپی	هندسی	Susa A	De Mecquenem, 1938: P. 8

Delaporte, 1920: P. 38	Susa A	هندسی	استامپی	شبکه‌های متقاطع و خطوط موازی	شوش	۹
Le Brun, 1971: Fig. 35(5)	Susa A	هندسی	استامپی	شبکه‌های متقاطع و خطوط موازی	شوش	۱۰
Le Breton, 1956: Fig. 9	Susa A	هندسی	استامپی	شاخه‌های درختی متقارن، اشکال مورب گسترده	شوش	۱۱
Le Breton, 1956: Fig. 2	Susa A	هندسی	استامپی	شاخه‌های درختی متقارن، اشکال مورب گسترده	شوش	۱۲
Le Breton, 1956: Fig. 1	Susa A	هندسی	استامپی	شاخه‌های درختی متقارن، اشکال مورب گسترده	شوش	۱۳

پلنگ و پرندگان هستند. جزئیات شمایل مانند: نمایش یال، دُم سه شاخه، شاخ‌های بزرگ، بدن کشیده و گردن کشیده از عناصر شاخص این گروه است. جانوران ممکن است به صورت منفرد یا در ترکیب با دیگر جانوران و اجزای صحنه دیده شوند.

در مطالعه نقش‌های جانوری مهرهای استامپی شوش، نشان‌دهنده صورت‌های ساده و انتزاعی حیوانات، به ویژه بزکوهی و قوچ، هستند که اغلب با خطوطی محدود و بدون جزئیات فیزیکی خاص ترسیم شده‌اند. این گونه نمایش، ساختاری نمادین و مینی‌مالیستی دارد و واضحاً متأثر از سنت‌های کهن زاگرس است که تأکید بر خوانایی و شمایل خلاصه شده حیوانات دارد؛ نه واقع‌گرایی اندام‌ها. در برخی نمونه‌ها، نشانه‌هایی از پیچیده‌تر شدن ترکیب بندی دیده می‌شود؛ حیوانات اغلب در حالت حرکت یا با عناصر اضافی هم‌چون شاخ‌هایی اغراق شده یا بدن خمیده نقش می‌شوند. چنین خصوصیتی تا حد زیادی به ویژگی‌های ذاتی مهرهای زاگرس اشاره دارد: در اقلیم کوهستانی زاگرس، موضوع بز و قوچ با ارزش نمادین و آئینی همراه بوده و مهرسازان با استفاده از اشکال خلاصه و اغراق شده، مفاهیمی چون زایش، بقا و قدرت را بیان می‌کرده‌اند. برخی نقوش ویژگی‌هایی از قبیل تکرار چندگانه حیوانات، ترکیب با عناصر نمادین هم‌چون خورشید یا گیاه را نشان می‌دهند که این تمایل به ترکیب چندعنصری نیز تأثیر سنت مهرسازی زاگرس را تداعی می‌کند؛ چراکه در آن منطقه تکرار، تقارن و انتزاع نقوش حیوانی ریشه‌دار بوده است؛ هرچند در برخی موارد رگه‌هایی از نوآوری و جزنگری بیشتر به چشم می‌خورد که بیانگر انتقال تدریجی سنت‌ها به سوی مرکزیت اداری و هنری شوش است. ویژگی‌هایی چون افزایش جزئیات، پیچیدگی شاخ و دُم حیوانات، و استفاده از قاب تزئینی پیرامون نقش، دیده می‌شود.

این تغییرات را می‌توان نشانه‌ای از ورود سنت مهرسازی شوش به مرحله‌ای دانست که هم‌چنان در امتداد سنت‌های تصویری زاگرس حرکت می‌کند، اما رویکردی نظام‌مندتر و یک‌دست‌تر اتخاذ نموده است؛ رویکردی که نیازهای حکومتی و اداری شوش را در سطوح بالاتر پاسخ می‌دهد. در مجموع، بررسی مهرهای استامپی با نقوش جانوری نشان می‌دهد که بخش اعظم نقوش جانوری مهرهای استامپی شوش، هم‌ازلحاظ سادگی فرم، هم نمادپردازی و هم آرایش صحنه، مستقیماً ریشه در سنت‌های بصری و مفهومی مهرسازی زاگرس دارند. تطابق کامل در نوع ارائه بز، قوچ، و شیوه کاربرد عناصر انتزاعی، گویای تداوم یک سنت سازگار شده با نیازهای بومی شوش است؛ بنابراین، می‌توان با اطمینان گفت که گونه‌شناسی و شمایل‌نگاری نقوش جانوری مهرهای استامپی شوش، نه یک تحول بومی و مستقل، بلکه انتقال و بسط خلاقانه سنت‌های مهرسازی زاگرس به ساختارهای اداری و هنری شهر شوش بوده است (ر. ک. به: تصویر ۳؛ جدول ۲).

ج) نقوش انسانی: در برخی مهرها نقش انسان، هرچند به صورت محدود، مشاهده می‌شود. این چهره‌ها اغلب به صورت بسیار ساده و انتزاعی (دست‌ها و پاها به شکل خطی یا فرم‌های ابتدایی) نمایش داده شده‌اند.

زاگرس	شوش	ردیف			
14	15	1			
16	17	18	2		
19	20	21	3		
22	23	24	4		
25	26	27	28	5	
29	30	31	32	33	6
34	35	7			
36	37	8			

تصویر ۳: جدول مقایسه‌ای مهرهای استامپی جانوری شوش و زاگرس (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Fig. 3: Comparative table of animal stamp seals from Susa and the Zagros (Authors, 2025).

جدول ۲: جدول توصیفی مهرهای استامپبی جانوری شوش و زاگرس (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 2: Descriptive table of animal stamp seals from Susa and the Zagros (Authors, 2025).

شماره	محل کشف	نقش غالب	نوع مهر	زیرگروه شمایل	بازه زمانی	منبع
۱۴	گیان	بز و مار	استامپبی	جانوری	هزاره ۵ پ.م.	Herzfeld, 1933: Giyan 6661
۱۵	شوش	بز و مار	استامپبی	جانوری	Susa A	Amiet, 1972: N.190
۱۶	گیان	مار	استامپبی	جانوری	هزاره ۵ پ.م.	Contenau & Ghirshman, 1935: P.38
۱۷	شوش	مار	استامپبی	جانوری	Susa A	Amiet, 1972: N.193
۱۸	شوش	بز و مار	استامپبی	جانوری	Susa A	Amiet, 1972: N.192
۱۹	لرستان	گربه سان	استامپبی	جانوری	هزاره ۵ پ.م.	Amiet, 1980: P. 117 مجموعه فروغی، لوور
۲۰	شوش	گربه سان و بز	استامپبی	جانوری	Susa A	De Mecquenem, 1934: Fig. 19
۲۱	شوش	بز	استامپبی	جانوری	Susa A	Le Breton, 1947: P. 198
۲۲	لرستان	بزسان و پرند	استامپبی	جانوری	هزاره ۵ پ.م.	Amiet, 1973: P.217
۲۳	شوش	بزسان و پرند	استامپبی	جانوری	هزاره ۵ پ.م.	Amiet, 1980: P. 116 مجموعه فروغی، لوور
۲۴	شوش	گربه سان و پرند	استامپبی	جانوری	Susa A	Amiet, 1972: P.190
۲۵	گیان	بز و مار	استامپبی	جانوری	هزاره ۵ پ.م.	Contenau & Ghirshman, 1935: P.38
۲۶	گیان	بز و مار	استامپبی	جانوری	هزاره ۵ پ.م.	Herzfeld, 1933: tf.II 2330
۲۷	شوش	خزنده	استامپبی	جانوری	Susa A	Amiet, 1972: 188
۲۸	شوش	بز	استامپبی	جانوری	Susa A	Delaporte, 1920: P.23 (20)
۲۹	شوش	گربه سان و بز	استامپبی	جانوری	Susa A	Amiet, 1973: P 217 Fig. 8
۳۰	شوش	گربه سان و بز	استامپبی	جانوری	Susa A	Amiet, 1973: P 217 Fig. 4
۳۱	گیان	گربه سان و بز	استامپبی	جانوری	هزاره ۵ پ.م.	Herzfeld, 1933: tf. II 2503
۳۲	شوش	گربه سان و بز	استامپبی	جانوری	Susa A	Delaporte, 1920: P.28 (2)
۳۳	شوش	گربه سان و بز	استامپبی	جانوری	Susa A	Amiet, 1980: P. 7
۳۴	لرستان	گربه سان و بز	استامپبی	جانوری	هزاره ۵ پ.م.	Amiet, 1973: P. 219. Fig. 11
۳۵	شوش	بز و مار	استامپبی	جانوری	Susa A	Le Breton, Fig. 44 (4)
۳۶	گیان	گراز و مار	استامپبی	جانوری	هزاره ۵ پ.م.	Herzfeld, 1933: tf. II 2348
۳۷	شوش	گراز و مار	استامپبی	جانوری	Susa A	Amiet, 1973: P. 175

صحنه‌های انسانی می‌تواند شامل: تصویر فرد منفرد، گروه‌های انسانی در حالت‌های آئینی، شکار، رقص یا تعامل با حیوان باشد (ر. ک. به: تصویر ۴؛ جدول ۳).

در بررسی شمایل‌شناسی نقوش انسانی مهرهای استامپبی شوش و زاگرس، نخستین نکته‌ای که جلب توجه می‌کند، شیوه خطی و ساده در هر دو سنت است. در هر دو منطقه، پیکره‌های انسانی عمدتاً با خطوط پیوسته، صریح و انتزاعی به تصویر کشیده شده‌اند؛ هنرمندان نه به بازنمایی واقع‌گرا، بلکه به ایجاز و نمادپردازی تصویری توجه داشته‌اند. با این حال، اگر هر ردیف از نقوش انسانی را بین زاگرس و شوش مقایسه شوند، تمایزهای آشکاری ظاهر می‌شود؛ نقوش انسانی زاگرس اغلب شامل تناسب‌های اندامی نادرست است؛ اندازه سر نسبت به تن، کشیدگی دست‌ها یا پاها و حتی جهت نگاه و زاویه بدن، همگی غیرحقیقی و گاه اغراق‌آمیز انتخاب شده‌اند. این عدم رعایت تناسب، برخلاف آن‌چه در بخشی از مهرهای شوش مشاهده می‌شود، بیشتر نمایان است. در شوش نیز اگرچه طراحی انسان‌ها ساده و خطی است، اما در برخی نمونه‌ها توجه بیشتری به تناسب اجزا و وضوح فرم بدن انسان شده، اگرچه هنوز با معیار آناتومیکی فاصله دارند. ویژگی مشترک مهم در هر دو سنت، مرکزیت پیکره انسانی است. چه در مهرهای زاگرس و چه در نمونه‌های شوشی، همواره پیکره انسان در مرکز ترکیب قرار دارد و همین امر نشان‌دهنده موقعیت محوری و آئینی انسان در ذهنیت هنرمندان هر دو حوزه محسوب می‌شود. در هر دو منطقه

ردیف	شوش	زاگرس
1	41	38 39 40
2	43	42

تصویر ۴: جدول مقایسه‌ای مهرهای استامپی انسانی شوش و زاگرس (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Fig. 4: Comparative table of human stamp seals from Susa and the Zagros (Authors, 2025).

جدول ۳: جدول توصیفی مهرهای استامپی انسانی شوش و زاگرس (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 3: Descriptive table of human stamp seals from Susa and the Zagros (Authors, 2025).

شماره	محل کشف	نقش غالب	نوع مهر	زیر گروه شمایل	بازه زمانی	منبع
۳۸	لرستان	انسان و بز	استامپی	انسانی	هزاره ۵ پ.م.	Amiet, 1973: P.219 fig. 14
۳۹	لرستان	انسان و بز	استامپی	انسانی	هزاره ۵ پ.م.	Erlenmeyer, 1959: P. XXXVII
۴۰	لرستان	انسان و پرنده	استامپی	انسانی	هزاره ۵ پ.م.	Amiet, 1980: P.118
۴۱	شوش	انسان و بز	استامپی	انسانی	Susa A	Amiet, 1972: N.144
۴۲	لرستان	انسان و مار	استامپی	انسانی	هزاره ۵ پ.م.	Godard, 1931: P.LXV
۴۳	شوش	انسان و سگ	استامپی	انسانی	Susa A	Amiet, 1972: N,144

نیز، نقوش جانوری به عنوان عناصر پیرامونی، فضا را احاطه می‌کنند؛ اما شکل، بزرگی و شیوه قرارگیری این حیوانات به نسبت منطقه و سنت هنری، تفاوت‌هایی نشان می‌دهد. در زاگرس، حیوانات گاهی با خطوط کمتر و تأکید بر انتزاع‌گرایی تصویر شده‌اند؛ در حالی که در شوش، گرایش بیشتری به چارچوب‌بندی صحنه با عناصر جانوری مشاهده می‌شود. در مجموع، نقوش انسانی مهرهای شوش از سنت خطی و نمادپردازانه زاگرس سرچشمه گرفته‌اند. عدم رعایت تناسب طبیعی در اندام‌ها، مرکزیت بی‌چون و چرای انسان، و حضور جانوران پیرامونی، ویژگی‌هایی است که در هر دو منطقه دیده می‌شود؛ اما مهرهای شوش، ضمن حفظ این عناصر، گام‌هایی به سوی وضوح بیشتر، آرایش منظم‌تر صحنه و حرکت به سمت یک هویت بصری استانداردتر برداشته‌اند. این تطورات نشان می‌دهد که شوش با بهره‌گیری از سنت کهن زاگرس، مسیر بلوغ تدریجی مهرسازی را پیموده و به یک نظام تصویری پیشرفته‌تر رسیده است، اما ریشه‌های مشترک این دو سنت، در شمایل‌شناسی نقوش انسانی به روشنی باقی مانده است.

د) نقوش ترکیبی انسان و حیوان: در میان انواع نقوش به‌کاررفته در مهرهای دوره شوش A، گروهی از تصاویر جایگاهی ممتاز و چندلایه دارند که در آن‌ها پیکره‌های انسانی و حیوانی در هیئتی ترکیبی، تعاملی یا تلفیقی ظاهر می‌شوند. این دسته از نقوش که می‌توان آن‌ها را «نقش مایه‌های هیبریدی» یا «تصاویر انسان-حیوان نما» خواند، نه تنها بازتابی از جهان بینی اسطوره‌ای و نظام نمادپردازی آئینی است، بلکه دلالت‌های روشنی درباره تحولات مفهومی در پیوند میان قدرت، طبیعت، و نقش انسان در نظم کیهانی و اجتماعی دارند. نقوش ترکیبی در مهرهای شوش A به‌طور چشمگیری از سنت‌های تصویری پیش‌تر رایج در مناطق کوهستانی زاگرس تأثیر پذیرفته‌اند؛ اما این تأثیر، نه به صورت بازتولید صرف، بلکه در قالب بازآفرینی هدفمند و معناپذیر در بستر اجتماعی، سیاسی و اداری شوش صورت گرفته است.

تحلیل این تصاویر، به ویژه هنگامی اهمیت می‌یابد که توجه کنیم چگونه این نقش‌مایه‌ها از نمادهای کیهانی و آئینی زاگرس به نشانگان اقتدار و نظم اجتماعی در شوش A دگرگون شده‌اند (ر.ک. به: تصویر ۵؛ جدول ۴).

ردیف	شوش	زاگرس
1	46	44 45
2	51 52	48 49 50
3	56	53 54 55

تصویر ۵: جدول مقایسه‌ای مهرهای استامپی ترکیبی شوش و زاگرس (نگارندگان، ۱۴۰۴).
Fig. 5: Comparative table of composite stamp seals from Susa and the Zagros (Authors, 2025).

جدول ۴: جدول توصیفی مهرهای استامپی انسانی شوش و زاگرس (نگارندگان، ۱۴۰۴).
Table 3: Descriptive table of human stamp seals from Susa and the Zagros (Authors, 2025).

شماره	محل کشف	نقش غالب	نوع مهر	زیرگروه شمایی	بازه زمانی	منبع
۴۴	لرستان	بز مرد	استامپی	ترکیبی انسان و حیوان	هزاره ۵ پ.م.	Amiet, 1980: 117
۴۵	لرستان	بز مرد	استامپی	ترکیبی انسان و حیوان	هزاره ۵ پ.م.	Amiet, 1980: 117
۴۶	شوش	بز مرد	استامپی	ترکیبی انسان و حیوان	Susa A	Le Breton, 1956: 135, Fig. 4
۴۷	شوش	بز مرد	استامپی	ترکیبی انسان و حیوان	Susa A	Le Breton, 1956: 135, Fig. 5
۴۸	لرستان	بز مرد	استامپی	ترکیبی انسان و حیوان	هزاره ۵ پ.م.	Amiet, 1980: 117
۴۹	لرستان	بز مرد	استامپی	ترکیبی انسان و حیوان	هزاره ۵ پ.م.	Porada, 1965: 5
۵۰	لرستان	بز مرد	استامپی	ترکیبی انسان و حیوان	هزاره ۵ پ.م.	Amiet, 1980: 117
۵۱	شوش	بز مرد	استامپی	ترکیبی انسان و حیوان	Susa A	Le Breton, 1956: 135, Fig. 12
۵۲	شوش	بز مرد	استامپی	ترکیبی انسان و حیوان	Susa A	Le Breton, 1956: 135, Fig. 10
۵۳	لرستان	بز مرد	استامپی	ترکیبی انسان و حیوان	هزاره ۵ پ.م.	Amiet, 1980: 117
۵۴	لرستان	بز مرد	استامپی	ترکیبی انسان و حیوان	هزاره ۵ پ.م.	Amiet, 1980: 117
۵۵	لرستان	بز مرد	استامپی	ترکیبی انسان و حیوان	هزاره ۵ پ.م.	Amiet, 1980: 117
۵۶	شوش	بز مرد	استامپی	ترکیبی انسان و حیوان	Susa A	Le Brun, 1971: Fig. 35(5)

این سبک مهرها در شوش به وضوح نشان دهنده تحولاتی است که از سنت‌های زاگرسی نشأت گرفته و به اشکال پیچیده تری می‌انجامد. نقش مایه «بز-مرد» در زاگرس شامل آناتومی‌هایی است که با دو دست، دو مار را مهار کرده‌اند، نمایانگر پیوند طبیعی و رمزآلودی با نیروهای کیهانی است. این درحالی است که در نمونه‌های شوش، همان پیکره با لباس‌های تشریفاتی و جزئیات بیشتر، به تصویر کشیده شده و نماد اقتدار و هویت اجتماعی و سیاسی را منتقل می‌کند. در زاگرس، انسان‌نماهایی با لباس‌های ساده دو بزکوهی را مهار می‌کنند؛ درحالی‌که در شوش، این پیکره‌ها به سوی مهر شیر، نشان دهنده اقتدار سلطنتی و تدبیر در نظم اجتماعی حرکت می‌کنند. این نقوش به فرم‌های منظم و ساختارمندی تبدیل می‌شوند که بخشی از هویت بصری قدرت مرکزی است؛ لذا، این تحول از نقش مایه‌های زاگرسی به سمتی حرکت می‌کند که بیانگر ضرورت‌های اجتماعی و سیاسی دوران شوش A است و هنر مهرسازی را به عنوان وسیله‌ای برای انتقال هویتی مرکب از قدرت و اقتدار اجتماعی تثبیت می‌کند.

ه) نقوش پیش سلطنتی و آئینی: در مجموعه مهرهای پیش سلطنتی شوش A، یک ساختار شمایل‌شناسانه منحصربه‌فرد مشاهده می‌شود که تاکنون در هیچ یک از مراکز زاگرسی یا قلمروهای هم‌عصر شوش A نظیری برای آن یافت نشده است. این مهرها را می‌توان از نظر بصری و فرهنگی در چهار سطح تحلیل کرد؛ در هر چهار نمونه، پیکره‌ای انسانی با ابعاد بزرگ‌تر از سایر شخصیت‌ها در وسط مهر قرار گرفته است. قامت بلند، تنه کشیده و پوشش منحصربه‌فرد - شامل دامن طویل طرح‌دار (احیاناً با الگوهای هندسی متقارن یا خورشیدگون) - تمایز و محوریت آن را تأیید می‌کند. پیرامون شمایل مرکزی، ۲ تا ۴ نفر با قامت‌های کوچک‌تر دیده می‌شوند که دست‌ها را به حالت نیایش (بالا بردن دست‌ها یا دستان جمع شده) به سوی شمایل بزرگ مرکزی بلند کرده‌اند. در برخی نمونه‌ها، نقش مایه خورشید شعاعی یا گل‌مانند بر فراز شمایل مرکزی حک شده که می‌تواند دلالت بر عنصر آسمانی یا نماد قدرت باشد. همه عناصر درون قاب دایره‌ای متوازن چیده شده‌اند؛ تضاد اندازه‌ها و جهت‌گیری دست‌ها حس حرکت و تمرکز را القا می‌کند (ر. ک. به: تصویر ۶؛ جدول ۵).

زادگرس	شوش	ردیف
UNPARRAREL	57 58	1
UNPARRAREL	59 60	2

تصویر ۶: جدول مقایسه‌ای مهرهای استامپی پیش سلطنتی شوش و زاگرس (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Fig. 6: Comparative table of pre-royal stamp seals from Susa and the Zagros (Authors, 2025).

با وجود عملکرد تشریفاتی، این مهرها در ساختار هنرمهرسازی شوش جایگاهی دوگانه - آئین و اداری - داشته‌اند؛ انتقال تصاویر نیایش فرمانروای پیش سلطنتی در اسناد رسمی می‌تواند کارکرد مشروعیت‌بخشی به فرمان‌ها و ثبت مالکیت منابع را تقویت کند. بستر ظهور نهاد مرکزی: فقدان نمونه‌های هم‌عصر در مناطق مرتفع زاگرس، نشانگر یک خودآفرینی محلی در شوش است؛ یعنی پیش از شکل‌گیری ساختار سلطنتی تثبیت‌شده، یک «نمادگرایی هرمی» ویژه شوش پدیدآمده که نقش پیش‌زمینه برای نظام حکومتی بعدی را

جدول ۵: جدول توصیفی مهرهای استامپی پیش سلطنتی شوش و زاگرس (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 5: Descriptive table of pre-royal stamp seals from Susa and the Zagros (Authors, 2025).

شماره	محل کشف	نقش غالب	نوع مهر	زیرگروه شمایل	بازه زمانی	منبع
۵۷	شوش	حاکم	استامپی	سلطنتی	شوش A	Amiet, 1980: 253, P.121
۵۸	شوش	حاکم	استامپی	سلطنتی	شوش A	Amiet, 1980: 253, P.123
۵۹	شوش	حاکم	استامپی	سلطنتی	شوش A	Amiet, 1980: 253, P.122
۶۰	شوش	حاکم	استامپی	سلطنتی	شوش A	Amiet, 1980: 253, P.124

ایفا می‌کند. مهرهای پیش سلطنتی شوش را می‌توان نقطه عزیمت سنت شکل‌یابنده هنر مهرسازی شوش دانست که تدریجاً از نقش مایه‌های قبیله‌ای-آئینی به نظامی ساختارمند و اداری مبدل گشت. فقدان نمونه‌های برابر در زاگرس و تکامل بعدی این شمایل‌ها در دوره‌های کلاسیک‌تر شوش (مهرهای سلطنتی) گواه آن است که شوش نخستین بستر بومی خلق «زبان بصری قدرت» در عصر مابین بین‌النهرین-ایرانی بوده است. در مجموع، این مهرها نه تنها اثری بی‌نظیر در شمایل‌شناسی آثار شوش A به شمار می‌آیند، بلکه سندی مهم درباره شکل‌گیری نمادگرایی هرمی و آئینی پیش از سلطنت رسمی در این منطقه‌اند. این مهرها، با ترکیب هندسه منظم و نشانه‌های آئینی، تصویری از گذار فرهنگی شوش از هنر مهرسازی محلی به نهادگرایی شهری را بازتاب می‌دهند.

نتیجه‌گیری

مطالعه شمایل‌شناسانه مهر استامپی و اثرمهرهای منتسب به دوره شوش A، در پرتو مقایسه با سنت‌های هنر مهرسازی زاگرس مرکزی (به ویژه محوطه‌هایی چون: گیان، هکلان و پرچینه)، نشان می‌دهد که هنر تصویری این دوره از شوش را نمی‌توان صرفاً امتداد طبیعی و درون‌زای دوره‌های پیشین در دشت شوشان (مانند: شوشان میانه متأخر) تلقی کرد، بلکه باید آن را حاصل تعامل، انتقال و بازآفرینی آگاهانه سنت‌های کوهستانی در قالب نیازهای نوظهور یک جامعه در آستانه نهادسازی دانست.

در طیف متنوع مهرهای مورد تحلیل در این پژوهش، پنج گروه اصلی از نقوش شناسایی شد؛ شامل: نقوش هندسی، جانوری، انسانی، ترکیبی انسان-حیوان و نقوش آئینی پیش سلطنتی که هر یک منعکس‌کننده تحولی ویژه در مضمون، فرم و عملکرد فرهنگی-اداری این آثار هستند. در گروه نقوش هندسی، شواهد نشان داد که ساختارهای خطی، متقارن و انتزاعی با خاستگاه زاگرسی، در شوش A پالایش یافته و به زبان تصویری استاندارد برای بایگانی اداری تبدیل شده‌اند. نمونه‌هایی مهرهای استامپی شوش، گویای گرایش به تقارن چندلایه، ترکیب بندی پیچیده و تولید انبوه نقش‌ها برای کنترل یکنواخت در بوروکراسی نوپا هستند. در گروه نقوش جانوری، گونه‌هایی هم‌چون: بز، قوچ و سگ‌سانان، با الهام از سنت‌های بصری زاگرس در صحنه‌های آئینی یا متحرک بازنمایی شده‌اند، اما در شوش A با جزئیات بیشتر، قاب بندی منظم و ترکیب چندعنصری، به ابزاری برای انتقال هویت اجتماعی، ثبت مالکیت یا تداعی قدرت مدیریتی بدل شده‌اند. تکرار تصویر بز با شاخ‌های اغراق شده، تأکیدی است بر تداوم معنای آئینی قدرت، زایش و بقا است. نقوش انسانی، بازتابی از سنت نمادپردازانه زاگرسی در بازنمایی ساده و نمادین پیکره انسان هستند؛ با این تفاوت که در شوش A، نشانه‌هایی از گرایش به تناسب اندامی، ترکیب بندی سنجیده و تقارن بصری دیده می‌شود؛ رویکردی که ضمن حفظ سنت، آن را برای اهداف اداری و مشروعیت بخشی نهادینه می‌سازد. در نقوش ترکیبی انسان و حیوان، شاهد ارتقاء نقش مایه‌های زاگرسی نظیر «بز-مرد» به صحنه‌هایی هستیم که در آن، پیکر انسانی با پوشش تشریفاتی به مهار حیوانات درنده‌ای چون شیر می‌پردازد؛ تحولی که از نمادپردازی کیهانی به بازنمایی اقتدار سیاسی و سلطه نهاد اداری بر طبیعت و جامعه سوق یافته است.

مهم‌ترین یافته پژوهش در گروه پنجم، یعنی مهرهای آئینی-پیش سلطنتی شوش A، منعکس شده است. این مهرها، با نمایش پیکره مرکزی انسانی در هیبتی تشریفاتی و حضور شخصیت‌های کوچک‌تر در حال نیایش، نه تنها ساختار ترکیب‌بندی قدرت را نمایش می‌دهند، بلکه نخستین شواهد نمادگرایی هرمی در هنر تصویری جنوب غرب ایران را ارائه می‌کنند. ترکیب فرم‌های هندسی، مضامین آئینی و چارچوب بصری منسجم، این مهرها را به اسناد پیش‌حکومتی مهمی بدل کرده است که مبانی مشروعیت، مرکزیت سیاسی، و سامان اجتماعی را در قالب نمادین شکل می‌دهند. در مجموع، این پژوهش نشان داد که شوش A در دوره پایانی هزاره پنجم پیش از میلاد، صحنه شکل‌گیری یک زبان تصویری منحصربه‌فرد بود که، هرچند از سنت‌های زاگرس بهره گرفت، اما با کارکردی نوین در بستر اداری، اقتصادی و فرهنگی خاص خود، بازتولید و تثبیت شد. این زبان بصری نه تنها در راستای پاسخ به نیازهای ثبت و بایگانی نظام نوپدید حکمرانی در شوش عمل کرد، بلکه بستری فراهم آورد برای شکل‌گیری نهادهای اقتدار و مشروعیت در قالب نشانه‌های تصویری. بدین‌سان، مهرهای شوش A را باید نه فقط آثار هنری، بلکه ابزارهای نمادین آغاز حکومت در جنوب غرب ایران دانست؛ ابزاری که با واسازی و بازترکیب سنت‌های کوهستانی، به ساخت نظم شهری و گفتمان اقتدار در سرزمینی نوپایاری رساندند. تداوم این الگوهای تصویری در دوره‌های بعدی نیز، اهمیت و تأثیرگذاری آن‌ها را در چارچوب تحول تمدنی منطقه تأیید می‌کند.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان برخورد لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به یک میزان در نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

۱. «ویلیام کنت لوفتوس» (۱۸۲۰-۱۸۵۸ م.)، زمین‌شناس برجسته‌ای که خیلی زود به باستان‌شناسی و عتیقه‌جات علاقه‌مند شد. پیش از توجه به شوش، او تحقیقاتی نیز در وُرکا (اوژوک باستان) در میان‌رودان انجام داده بود. ادامه فعالیت‌های او عمدتاً در اوروک (۱۸۵۴ م.) و نینوا (۱۸۵۴-۱۸۵۵ م.) دنبال شد.
۲. لوفتوس نخستین کسی بود که از سایت شوش نقشه برداری و پلان دقیق آپادانا را تهیه کرد و شمار معتابیهی از اشیاء قابل توجه را نیز منتشر ساخت (ر.ک. به: Loftus, 1857). پژوهش‌های او که زمانی چندان مورد توجه قرار نگرفته بود، در دهه‌های اخیر به تدریج مورد تجدید نظر و ارزیابی مجدد قرار گرفته است (ر.ک. به: Curtis, 1993).
۳. تأمین مالی مأموریت دیولافوا از محل وجوه ویژه خرید آثار هنری توسط موزه‌های ملی فرانسه صورت گرفت. این اعتبار با امید به کشفیات مهم توجیه شده بود.
۴. مورگان در سال ۱۹۱۲ م. درباره ۲۰۰۰ گور صحبت می‌کند، حال این‌که او در مقاله‌ای مقدماتی در سال ۱۹۰۹ م. تنها نیمی از این تعداد را ذکر کرده است.
۵. برای بررسی ظروف سفالی به دست آمده از این دو گور، ن. ک. به: Canal, 1978 b: 174, Pl.25, No.1-4.
۶. لایه‌های تسطیح روی توده تدفینی، مقدار زیادی بقایای استخوانی را نمایان کرده که احتمالاً حاصل کاربری خاص سازه‌های واقع بر شالوده خشتی توده تدفینی بوده‌اند (ن. ک. به: Canal, 1978 a: 39).

کتابنامه

- احمدزاده، لقمان؛ یشمی، رامین؛ محمد خانی، کوروش؛ و امیدفر، مهدی، (۱۳۹۹). «خوانا سازی» سکوی بلند و کاوش روشمند در آکروپل شوش». هجدهمین همایش سالانه باستان‌شناسی ایران، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

- نگهبان، عزت‌الله، (۱۳۹۰). شوش یا کهن‌ترین مرکز شهرنشینی جهان. تهران: سبحان نور.
 - آمیه، پیر، (۱۳۹۹). «روابط ایران و بین‌النهرین از ۳۵۰۰-۱۶۰۰ ق.م.» در: جان کرتیس (ویراستار)، بین‌النهرین و ایران در دوران باستان: کشمکش و تقابل ۳۵۰۰-۱۶۰۰ پ.م. تهران: سمت.

- Alizadeh, A., (2008). *Chogha Mish, Volume II: The development of a prehistoric regional center in lowland Susiana, southwestern Iran. Final report on the last six seasons of excavations, 1972–1978. (Oriental Institute Publications 130)*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

- Alizadeh, A., (2016). “Lowland Susiana in the Fourth and Early Third Millennium BCE: The ‘inertia’ of the Mesopotamian-centric sociocultural interpretation”. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 48: 33–49.

- Alizadeh, A. (2021). “Susiana in the 4th millennium BC: Who was in charge?”. In: M. Van Ess (Ed.), *Uruk – Altorientalische Metropole und Kulturzentrum*. Beiträge zum 8. Internationalen Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft, 25. und 26. April 2013 (pp. 1–26). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

- Álvarez-Mon, J., (2020). *The art of Elam ca. 4200–525 BC*. London & New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003018254>

- Amiet, P., (1971). “Culures de Suse”. *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran (DAFI)*, 1: 217–233.

- Amiet, P., (1972). *Glyptique susienne des origines à l’époque des Perses achéménides. Cachets, sceaux-cylindres et empreintes antiques découverts à Suse de 1913-1967 (2 vols.)*. Mémoire de la Délégation Archéologique en Iran, Mission de Susiane, XLIII. Paris.

- Amiet, P., (1973). “Glyptique élamite. À propos de documents nouveaux”. *Arts Asiatiques*, 26: 3–32. <https://doi.org/10.3406/arasi.1973.1057>

- Amiet, P., (1979). “Archaeological discontinuity and ethnicity duality in Elam”. *Antiquity*, 53: 195–204. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00042526>

- Amiet, P., (1980). *La glyptique mésopotamienne archaïque (2nd ed., revue et corrigée)*. Paris: CNRS.

- Benoit, A., (2010). “Le service de table du mort dans la nécropole de Suse I. Nouvelle approche du répertoire décoratif”. *Musée du Louvre, Actualité du département des Antiquités orientales*, 15: 1–8.

- Canal, D., (1978a). “Travaux à la Terrasse Haute de l’Acropole de Suse: Historique, stratigraphie, structure”. *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran*, 9: 11–55.

- Canal, D., (1978b). “La Haute Terrasse de l’Acropole de Suse”. *Paléorient*, 4: 169–176. <https://doi.org/10.3406/paleo.1978.4219>

- Carter, E., Hole, F., Bahrani, Z., Spycket, A. & Aruz, J., (1992). *The cemetery of Susa: An interpretation; Susa I pottery*. Objects of bitumen compound and terracotta. Late Susa I glyptic.

- Chevalier, N., (1997). “La découverte de la Perse antique par les voyageurs français au début du XIXe siècle”. In: N. Chevalier (Ed.), *Une mission en Perse: 1897–1912* (pp. 24–35). Paris.

- Contenau, G. & Ghirshman, R. (1935). *Fouilles du Tepe-Giyan, près de Nehavend. 1931*

et 1932. Musée du Louvre, Département des antiquités orientales, Série archéologique III, Paris.

- Curtis, J. E., (1993). "William Kennet Loftus and his excavations at Susa". *Iranica Antiqua*, 28: 1–55.
- Delaporte, L., (1920). *Catalogue des cylindres, cachets et pierres gravées de style oriental du Musée du Louvre*. I: Fouilles et missions. Paris.
- Delaporte, L., (1923). *Catalogue des cylindres, cachets et pierres gravées de style oriental du Musée du Louvre*. II: Acquisitions. Paris.
- Delougaz, P., Kantor, H. & Alizadeh, A., (1996). *Chogha Mish: The first five seasons of excavations, 1961–1971 (Oriental Institute Publications 101)*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dieulafoy, J., (1888). *À Suse, journal des fouilles, 1884–1886*. Paris.
- Dieulafoy, M., (1893). *L'acropole de Suse d'après les fouilles exécutées en 1884, 1885, 1886 sous les auspices du Musée du Louvre*. Paris.
- Egami, N. & Masuda, S. (1962a), *Marv-Dasht I: The Excavation at Tal-i-Bakun 1956, Tokyo University Iraq-Iran Archaeological Expedition Reports*. 2, Institute of Oriental Culture of the University of Tokyo, Tokyo.
- Egami, N. & Sono, T., (1962b). *Marv-Dasht II: The Excavation at Tall-i-Gap 1959*. Tokyo University Iraq-Iran Archaeological Expedition Reports, 3, Institute of Oriental Culture of the University of Tokyo, Tokyo.
- Erlenmeyer, M.-L. & Erlenmeyer, H., (1959). "Über die Bildkunst im Alten Orient und in der Agais zu Beginn des 3. Jahrtausends, II". *Orientalia*, 28: 163–169.
- Gasche, H., (1997). "La période Roman Ghirshman (1946–1967)". In: N. Chevalier (Ed.), *Une mission en Perse* (pp. 168–179). Paris: RMN.
- Godard, A., (1931). *Bronzes du Luristan (Ars Asiatica, XVII)*. Paris.
- Harper, P. O., Aruz, J. & Tallon, F. (Eds.). (1992). *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre*. Metropolitan Museum of Art.
- Herzfeld, E., (1933). "Aufsätze zur altorientalischen Archäologie. I. Geschichte und Vorgeschichte. II. Stempelsiegel". *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 5: 1–124.
- Hole, F., (1989). "Patterns of burial in the fifth millennium". In: E. F. Henrickson & I. Thuesen (Eds.), *Upon this foundation. The 'Ubaid reconsidered. Proceedings from the 'Ubaid Symposium* (Carsten Niebuhr Institute Publications 10: 148–180). Copenhagen.
- Hole, F., (1990). "Cemetery or mass grave? Reflections on Susa I". In: *Contributions à l'histoire de l'Iran: Mélanges offerts à Jean Perrot* (pp. 1–14). Paris.
- Hole, F., (1992). "The cemetery of Susa: An interpretation". In: P. O. Harper (Ed.), *The royal city of Susa. Ancient Near Eastern treasures in the Louvre* (pp. 26–31). New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Le Brun, A., (1971). "Recherches stratigraphiques à l'Acropole de Suse (1969–1971)". *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran*, 1: 163–216.
- Le Brun, A., (1978). "Suse, chantier 'Acropole 1'". *Paléorient*, 4: 177–192. <https://doi.org/10.3406/paleo.1978.4220>

- Le Breton, L., (1947). "Note sur la céramique peinte aux environs de Suse et à Suse". *Mémoire de la Mission Archéologique en Iran, Mission de Susiane*, XXX: 120–219.
- Le Breton, L., (1956). "À propos de cachets archaïques susiens". *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*, 50: 134–139.
- Le Breton, L., (1957). "The early period at Susa: Mesopotamian relations". *Iraq*, 19(2): 79–124. <https://doi.org/10.2307/4199623>
- Loftus, W. K., (1857). *Travels and Researches in Chaldaeia and Susiana*. London.
- Mecquenem, R. de., (1928). "Notes sur la céramique peinte archaïque en Perse". *Mémoire de la Mission Archéologique en Iran, Mission de Susiane*, XX: 99–132.
- Mecquenem, R. de., (1934). "Fouilles de Suse, 1929–1933". *Mémoires de la Mission Archéologique de Perse, Mission de Susiane*, XXV: 178–237.
- Mecquenem, R. de., (1937). "Vases Susiens à personnages". *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*, 34(4): 149–153.
- Mecquenem, R. de., (1938). "The early cultures of Susa". In: U. Pope (Ed.), *A survey of Persian art* (Vol. I: 134–150, figs. 6–16).
- Mecquenem, R. de., (1943). "Fouilles de Suse, 1933–1939". *Mémoires de la Mission Archéologique en Iran, Mission de Susiane*, XXIX: 3–161.
- Mecquenem, R. de, & Dossin, G. (1938). *La 'mare' de Nabu*. *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*, 35: 129–135.
- Morgan, J. de., (1900). "Travaux au tell de la Citadelle. Travaux souterrains". *Mémoires de la Délégation en Perse*, I: 81–87.
- Morgan, J. de., (1907). "Les travaux de la Délégation scientifique en Perse au cours de la campagne 1906–1907". *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 397–413. <https://doi.org/10.3406/crai.1907.72112>
- Morgan, J. de., (1909). *De Suse au Louvre: Aventures d'un convoi d'antiquités entre Suse et la mer*. Ernest Leroux, Paris.
- Morgan, J. de., (1912). "Observations sur les couches profondes de l'Acropole de Suse". *Mémoires de la Délégation en Perse*, XIII: 1–25.
- Perrot, J., (1997). "Les recherches de 1968 à 1979". In: N. Chevalier (Ed.), *Une mission en Perse* (pp. 180–192). Paris: RMN.
- Pollock, S., (1989). "Power politics in the Susa A period". in: Henrickson, E.F. and Thuesen, I., eds., *Upon this Foundation – the 'Ubaid Reconsidered*, Copenhagen: CNIP, 10: 281–92.
- Potts, D. T., (1999). *The archaeology of Elam: Formation and transformation of an ancient Iranian state*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511489617>
- Schmidt, E. F., (1937). *Excavations at Tepe Hissar near Damghan*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. <https://doi.org/10.9783/9781512818574>
- Steve, M.-J. & Gasche, H., (1971). "L'Acropole de Suse. Nouvelles fouilles (rapport préliminaire)". *Mémoires de la Délégation en Iran*, XLVI. Leyde: E. J. Brill; Paris: P. Geuthner. <https://doi.org/10.1163/9789004659193>

- Steve, M.-J. & Gasche, H., (1990). “Le tell de l’Apadana avant les Achéménides: Contribution à la topographie de Suse”. In: F. Vallat (Ed.), *Contribution à l’histoire de l’Iran. Mélanges Jean Perrot* (pp. 15–60). Paris: ERC.
- Steve, M.-J., Vallat, F., Gasche, H., Jullien, C. & Jullien, F., (2002). “S. v. ‘Suse’”. *Supplément au Dictionnaire de la Bible, Fasc.*, 73: 359–512.
- Steve, M.-J., Vallat, F. & Gasche, H., (2003). “Suse”. *Supplément au Dictionnaire de la Bible, Fascicules 73–74*, Paris: Letouzey et Ané, 360–652.
- Vanden Berghe, L., (1973). “Le Luristan avant l’âge du Bronze. La nécropole de Hakalan”. *Archéologia*, 57: 48–59.
- Vanden Berghe, L., (1975). “La nécropole de Dum Gar-Parchinah”. *Archéologia*, 79: 46–61.
- Vanden Berghe, L., (1987). “Luristan, Pusht-i-Kuh au chalcolithique moyen (les nécropoles de Parchinah et Hakalan)”. In: J.-L. Huot (Ed.), *Préhistoire de la Mésopotamie* (pp. 91–106). Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Wright, H. T., (1981). *An Early Town on the Deh Luran Plain: Excavations at Tepe Farukhabad*. Ann Arbor: Memoirs of the Museum of Anthropology, University of Michigan, No. 13. <https://doi.org/10.3998/mpub.11395169>